

ਆਲੋਚਨਾ

ਫਰਵਰੀ ੧੯੬੧

ਮੁਲ : ੫੦ ਨ: ਪੈ:

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ

Approved for use in the Schools and Colleges of the Pan,
vide D. P. I's letter No. 3397—B—6/48—55—25796
dated July 1955.

ਆਲੋਚਨਾ

ਸੰਪਾਦਕ
ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ

ਜਿਲਦ ੭] ਫਰਵਰੀ ੧੯੬੧ [ਕੁਲ ਅੰਕ ਨੰ
ਅੰਕ ੨]

ਲੇਖ-ਸੂਚੀ

ਨੰ:

੧. ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਿਲੌਰੀ	ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ
੨. ਪੰਜਾਬੀ ਉਪਨਿਆਸ	ਵਿਸ਼ਵਾ ਨਾਥ ਤਿਵਾੜੀ
੩. ਕਵੀ ਆਡਤ	ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ
੪. ਕਹਾਣੀ-ਕਲਾ—ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ	ਲੇਖ ਰਾਜ ਪਰਵਾਨਾ
੫. ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ-ਸੰਗ੍ਰਹ	ਮੂਲ: ਡਾ: ਵੈਰੀਅਰ ਐਲੀ
(ਅਨੁਵਾਦਕ) ਸ਼ਾਕਿਰ ਪੁਰਸ਼ਾਰਫ

ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਿਲੌਰੀ

ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਿਲੌਰੀ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ, ਜਦ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਘਦੇ ਚਾਨਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਾਮਾਜਿਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਚ ਭਰਮ-ਮੁਕਤੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕ੍ਰਿਯਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਬੁਧੀਵਾਦੀ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਪ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਹਿਮਾਂ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕੀਮਤ ਤੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਦੁੰਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਇਆ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕੀਮਤਾਂ ਢਹਿ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰਖਣ ਲਈ ਅੰਧ-ਧੁੰਦ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਤਿਲਕ ਬਿਪਨ ਚੰਦਰ ਪਾਲ, ਆਰ ਬਿੰਦੋ ਘੋਸ਼ ਅਤੇ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਵਰਗੇ ਕੌਮੀ ਨੇਤਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਡੇ ਹਮਾਇਤੀ ਸਨ।* ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਰਣ-ਖੇਡਰ ਵਿਚ ਉਤਰ ਆਈਆਂ, ਪਰੰਤੂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਸਿਆਣੀ ਚਾਲ ਚਲੀ ਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਭਾਵਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪਕੜ ਅਧੀਨ ਆਪਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲੜਨ ਲਗ ਪਈਆਂ।

ਇਹੋ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦ ਹਰ ਫਿਰਕੇ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਫਿਰਕੇ ਤੋਂ ਭੈ ਆ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਚਾਉ ਲਈ ਹਥ ਪੈਰ ਮਾਰ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਹਰ ਫਿਰਕੇ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼

* Glimpses of Indian Culture by Vikasa.

ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰਵ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਅਤੇ ਜ਼ਲੀਲ ਸਿਧ ਕਰੇ। ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਰਚਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ, ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਝੁਟਲਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਇਆ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਦੂਜੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਤੇ ਚਿਕੜ ਵੀ ਸੁਟੇ ਗਏ। ਵਹਾਬੀ ਲਹਿਰ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ, ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਇਸੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪਾੜ ਕੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਪਿਠ ਠੱਕੀ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਕਰਮ- ਚਰਿਤਰ ਘਾਤਕ ਸੀ।

ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਇਸੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ।* ਉਹ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮੀ ਹਿੰਦੂ ਸੀ। ਜ਼ਾਹਿਰਾ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਆਨਿ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਸਰਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕਿਆ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਦੇਣ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਦੱਸਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਗਲਤ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। “ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ” ਉਸ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਲਿਖੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਉਸ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਦਿਉਂ ਕੀਤਾ।

“ਇਹ ਪੱਥੀ ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਰਾਜ ਗੁਣ ਗਾਹਕ ਪਰਮ ਦਿਆਲ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਮਿਸਟਰ ਮੇਕਲੋਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਇਛਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਲਿਫਟਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੈ, ਸੰਮਤ ੧੯੨੨ ਅਰਥਾਤ ਸੰਨ ੧੮੬੬ ਈ: ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਨੇ ਜੋ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਫਿਲੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ।”

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਗਲਤ ਹਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਮਰੋੜ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਵਖਰੀ ਹਸਤੀ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆ ਸਕੇ, ਅਤੇ ਉਹ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਜਾਪਣ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਹਿਮਾਂ ਅਤੇ ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ

* ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ੧੮੦੭ ਈ: ਨੂੰ ਫਲੌਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਪ ੭੪ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਭੋਗ ਕੇ ੧੮੮੧ ਈ: ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਏ। ਪ੍ਰੋ: ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ੩੦ ਸਤੰਬਰ ੧੮੩੭ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।

ਸਗੋਂ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਖੜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਪੜੇ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੱਸ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਤ-ਪੂਜਾ ਸਿਧ ਕਰਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਰੱਕਤ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੋਂ ਭਾਂਜ ਖਾਣ ਵਾਲਾ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਡਰਪੋਕ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਨ ਵਾਲਾ ਦਸ ਕੇ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਥਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦੇ ਅਤੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਪੈਗੰਬਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋੜਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਠੀਕ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜਿਤਨੇ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸ ਮਿਲਦੇ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੇ, ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਕਲਪਣਾ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਚ-ਝੂਠ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਕਰ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ। ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਮੋਹਨਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਨੇ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਜੇ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤਾਂ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀਆਂ।

ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਦਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਕਰਤਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦਸਣਾ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵਾਣ ਵਟ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਣ ਵਾਲਾ ਦਸਣਾ, ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਥਾਂ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹਿੰਦ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਸਣਾ ਇਸ ਗਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੂਝ ਬੜੀ ਨਰਮ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਗਲ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਝੁਠਲਾਉਣ ਪਿਛੇ ਅਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਫਿਰਕੂ ਜ਼ਹਿਨੀਅਤ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਥਿਤਾਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚੋਂ, ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੰਦਲਾਪਨ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ।

ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਇਕ ਸਾਧੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰੋਲ, ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਖ ਲਹਰ ਦੇ ਹੀਰੋ ਪੱਖ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਸਿਖ ਲਹਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਰੁਧ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਤੀ ਕ੍ਰਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਲਹਰ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਲਹਰ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ

ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਇਕ ਸਾਖੀ ਵਿਚੋਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵੇਲੇ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮੌਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਮਰਨੇ ਦਾ ਇਕ ਮਣਕਾ ਸੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਭੇਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਮੰਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਕਾਲਫ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ।

“The emperor was struck with the beauty of a rosary the Guru carried. It was made from a yellow composition called Kapur. The emperor asked him for one of its beads He would add to his own rosary and preserve it in memory of Guru, The Guru replied that his father had a better rosary which he used to wear as a necklase but it was now in Chandu's possession.*

ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਜਾਂ ਨਾ. ਇਸ ਦਾ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਨੇ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਸੁਣਿਆ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਗਲਤੀ ਨਾ ਕਰਦਾ ।

ਭੂਗੋਲ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬੜੀ ਘਟੀਆ ਹੈ । ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹਿਸਾ ਹੈ । ਉਹ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਇਆ” ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੋਈ ਵਖਰਾ ਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਸੂਬੇ ਦੀ ਥਾਂ ਮੁਲਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਗਲਤ ਥਾਂ ਅਤੇ ਗਲਤ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਅਨਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ ।

ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕਸੂਰਵਾਰ ਦਸਣਾ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਾਤਿਲ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਤਰਸਵਾਨ ਦਸਣਾ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹਕ-ਬਜਾਨਬ ਸਿਧ ਕਰਨਾ, ਇਸ ਗਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਅਤੇ

* The Sikh religion Vol. IV Page 28,

ਨਿਰਪਖ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਰਹਿਆ, ਬਲਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖ ਕੇ ਲਿਖ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਤਵ ਕੀ ਸੀ, ਇਹ ਉਪਰ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਹੋਰ ਬੇਅੰਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੁਲਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲੇਖ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵਧ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ।

ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਲੇਖਕ ਦੀ ਉਲਟ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ-ਭਰੋਸਾ ਤੇ ਜੁਗ ਪਲਟਾਉ ਬਲ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਲਤੀਆਂ ਉਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਸਚ ਮਰ ਰਹਿਆ ਸੀ ਤੇ ਝੂਠ ਬਲਵਾਨ ਹੋ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਦਾ ਵਸਤੂ ਅੰਦਰਮੁਖੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਰ ਰਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੋਝੀ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਬਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਦੇ ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹੇ, ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀਨ-ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਗਲ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਤ-ਚੀਤ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਲਗ ਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। 'ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਤ ਚੀਤ' ਤੇ 'ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ' ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਇੰਜੀਲ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਦੇ ਬੈਂਤ ਤੇ ਇਕ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਵਿਚ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਹਰੀ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਚੜੇ ਬਿਸਾਖ ਵਿਚਾਰ ਪਿਆਰੇ, ਕਿਸ ਪਰ ਆਕੜ ਕਰਦਾ ਤੂੰ।
ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਹੋਣ ਪਰਾਏ, ਜੈਂਹ ਦੀ ਖਾਤਰ ਮਰਦਾ ਤੂੰ।
ਆਪਣੇ ਸੁਖ ਦਾ ਹਰ ਕੋਈ ਗਾਹਕ, ਕਿਸ ਨੂੰ ਸਮਝੇਂ ਘਰ ਦਾ ਤੂੰ।
ਸਭ ਕੋ ਤਿਆਗ ਜਾਗ ਕੇ ਸ਼ਰਧਾ, ਨਾਮ ਸਿਮਰ ਲੈ ਹਰ ਦਾ ਤੂੰ।

ਭਾਵੇਂ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪਖ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਮੁਲ ਨਹੀਂ, ਪਰੰਤੂ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪਖ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਹ

ਧਾਰਮਿਕ ਵਲਗਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲ ਸਕੀ। ਉਹ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਸੈਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਥਾਤਮਕ ਰੁਚੀ ਪਰਧਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ।

ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਕਥਾਤਮਕ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕਢ ਸਕਿਆ। ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਦੇ 'ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦਾ ਹਾਲ' ਵਾਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਉਹ ਇਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

'ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਐਉਂ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਨਾਨਕ ਨੌਆਂ ਬਰਸਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੂਜਬ ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁਤੇ ਮਹੀਂ ਚਰਾਉਣ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਗਿਆ ਮਾਰੇ ਗਰਮੀ ਦੇ ਘਬਰਾ ਕੇ ਜਾਂ ਇਕ ਦਰਖਤ ਹੇਠ ਸੁਤਾ ਪਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਕਾਲੇ ਨਾਗ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਖ ਪੁਰ ਫਣ ਖੋਲ ਕੇ ਛਾਇਆ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਇਤਨੇ ਵਿਚ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਨੇ ਜੋ ਉਸ ਜਗਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ ਤਿਸ ਦਾ ਹਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਬਾਲਕ ਕੋਈ ਪਰਮੇਸੁਰ ਦਾ ਭਗਤ ਹੈ ਅਰ ਉਸ ਦੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਆ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਤੇਰਾ ਬਾਲਕ ਬਹੁਤ ਉਤਮ ਹੈ, ਜਾਂ ਨਾਨਕ ਪੰਦ੍ਰਾਂ ਬਰਸਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਨੇ ਬੀਹ ਰੁਪੈਯੇ ਅਰ ਇਕ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਨਾਮੇਂ ਨੌਕਰ ਜੋ ਕਦੀਮ ਤੇ ਘਰ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾ ਟਹਿਲ ਵਾਸਤੇ ਨਾਲ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿਆ ਕੇ ਹੇ ਪੁਤ੍ਰ ਤੂੰ ਕੋਈ ਅੱਛਾ ਸੌਦਾ ਖਰੀਦ ਲਿਆਉ ਜਾਂ ਨਾਨਕ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਗ ਲੈ ਕੇ ਖੱਟਣ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਜੋ ਅਨ ਵਸਤਰ ਤੇ ਹੀਣ ਸੀ ਦੇਖੀ ਅਰ ਤਰਸ ਖਾ ਕੇ ਓਹ ਬੀਹ ਰੁਪੈਯੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਲਾ ਦਿਤੇ। ਉਸ ਬਾਲੇ ਟਹਿਲੂਏ ਨੇ ਬਥੇਰਾ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਕਾਲੂ ਨੇ ਕੋਈ ਸੌਦਾ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਘੱਲਿਆ ਹੈ ਤੂੰ ਰੁਪੈਯਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖਤ ਕਿਉਂ ਗੁਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਕ ਨਾ ਮੰਨੀ ਸਗਵਾਂ ਐਉਂ ਆਖਿਆ ਕਿ ਹੇ ਬਾਲੇ ਪਰਮੇਸੁਰ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉਤੇ ਸਾਧਾਂ ਨੂੰ ਖੁਲਾਉਣੇ ਤੇ ਪਰੇ ਹੋਰ ਅਛਾ ਸੌਦਾ ਕਿਆ ਹੈ ? ਇਹੋ ਕਰਿ ਕੇ ਘਰ ਨੂੰ ਮੁੜੇ।'

ਇਸ ਸਾਰੇ ਪੈਰੇ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਕਾਮਾ, ਇਕ ਦੁਆਰੀ ਤੇ ਇਕ ਡੰਡੀ ਹੈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ। ਫਿਕਰੇ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਤੇ ਲਮਕਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਤੇ ਨਵੀਂ ਸੈਲੀ ਦਾ ਦੁੰਦ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਸੀ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਸਾ' ਅਤੇ 'ਸਨ' ਦੇ ਥਾਂ 'ਸੇ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ

ਪੁਰਾਣੀ ਵਾਰਤਕ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ, ਬਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਕੁਝ ਵਰਤੋਂ, ਸਪਸ਼ਟ ਬਿਆਨ, ਗਲਪ ਰਸ ਅਤੇ ਯ ਦੀ ਥਾਂ ਜ ਵਰਤਣਾ ਉਸ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਸਾਖ ਭਰਦੇ ਹਨ ।

ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦੁਆਬੀ ਉਪ-ਭਾਖਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਦੁਆਬੇ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿਫਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 'ਬ' ਅੱਖਰ ਨੂੰ 'ਵ' ਤੇ 'ਵ' ਅੱਖਰ ਨੂੰ 'ਬ' ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਵ' ਨੂੰ ਕਈ ਥਾਂ 'ਮ' ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਰਧਾਂ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । "ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ" ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਸ਼ਬਦ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :-

ਸਵਦ (ਸ਼ਬਦ), ਬਿਕੇ (ਵਿਕੇ), ਨਮੇਂ (ਨਵੇਂ), ਬਹੁਟੀ (ਵਹੁਟੀ) ਬਿਹਲ (ਵਿਹਲ), ਬਰਾਗ (ਵੈਰਾਗ) ਆਦਿ ਕਈ ਥਾਂ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਸੰਗਾਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

"ਮਰਦਾਨੇ ਨੈ ਨਾਨਕ ਦੀ ਖਬਰ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਬੀ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਤਿਸ ਦੇ ਗਲ ਹਾਰ ਹੋਏ ।"

"ਗਲ ਦਾ ਹਾਰ ਹੋਣਾ" ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਢੁਕਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਅਜ ਕਲ ਵਾਂਗ ਪੰਡਤਾਉ-ਪੁਣਾ ਨਹੀਂ । ਸਾਦੇ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹਨ । ਮੁਫਤ ਨੂੰ ਮੁਖਤ, ਨੁਕਸਾਨ ਨੂੰ ਨੁਖਸਾਨ ਅਤੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਮੁਲਖ ਵਰਤ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਰੰਗ ਭਰਿਆ ਹੈ ।

ਵਿਆਕਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਕਈ ਫਿਕਰੇ ਗਲਤ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਇਕ ਥਾਂ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :-

"ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਵਦਾਂ ਨੂੰ ਮਰਦਾਨਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਰਬਾਬ ਨਾਲ ਵਜਾਉਂਦਾ ਸੀ ।"

ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ।

"ਸਰਬ ਸਮਰਥ ਹੋ" ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ "ਸਰਬ ਸਮਰਥ ਵਾਲੇ ਹੋ" ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਗਲਤ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਗਲਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :-

ਨੇ ਦੀ ਥਾਂ ਨੈ, ਭੀ ਦੀ ਥਾਂ ਬੀ, ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਅਉਤਾਰੀ, ਅਹਿਸਾਨ ਮੰਦ ਦੀ ਥਾਂ ਅਸਾਨੀ, ਕਸਰ ਦੀ ਥਾਂ ਕਸੂਰ, ਇਕਰਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਤਕਰਾਰ, ਕਸ਼ਟ ਦੀ

ਥਾਂ ਕਸਟੀਆਂ ਆਦਿ ।

ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਗਲਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਕਰਨਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਭਾਵ ਤਾਂ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਣ ਲਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਣ ਲਈ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਝੁਠਲਾਉਣ ਲਈ । ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਜੋ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ । ਉਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਹੇਗਾ । ਉਸ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਗਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਜੋ ਅਜ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਵਲਗਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਢਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਦੇ ਸਿਰ ਹੀ ਹੈ ।

—o—

ਐਮ. ਏ. ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ

ਲਈ

‘ਆਲੋਚਨਾ’

ਇਕ ਸੁਗਾਤ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਉਪਨਿਆਸ

ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੋਸ ਲਾਈ । ਕਲਪਣਾ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਕੌੜੀ ਸਚਾਈ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਹ ਕਾਲਪਣਿਕ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨਾ ਚਿਤਰ, ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ, ਟੁਰਦੇ, ਫਿਰਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਨਾਲੋਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ, ਰਾਜਸੀ ਨਿਯਮਾਂ, ਜੀਵਨ ਘੋਲ ਨੂੰ ਪਰਗਟਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾਕਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ । ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਕਲਪਣਾ-ਮਈ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਗਟਾ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਆਧੁਨਿਕ ਜੁਗ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਯਾਨ ਉਪਨਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਹੋ ਰਹਿਆ ਹੈ । ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਲਵਲੇ ਦੇ ਘਟਣ ਤੇ ਬੋਧਿਕਤਾ ਦੇ ਵਧਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਪਨਿਆਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ।

ਉਪਨਿਆਸ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਹੈ, ਉਮਰ ਭਾਵੇਂ ਛੋਟੀ ਹੈ ਪਰ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਣ ਹਰ-ਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ । ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਅਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਜੁਗ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ । ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੋਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਪਨਿਆਸ ਵੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰਦਾ ਗਇਆ । ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਢੂੰਡਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਵਧਦੀ ਆਈ ਹੈ ਤੇ ਉਪਨਿਆਸ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ । ਪ੍ਰਾਬੰਧ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਆਲੋਚਕ ਫੋਰਸਟਰ (Forster) ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ "ਉਪਨਿਆਸ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਫਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੁਕੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਨਮੁਖ ਰਖਦਾ ਹੈ ।"

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਜਿਥੇ ਸਾਡੇ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਾਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ

ਤੇ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਇਆ, ਉਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸਾਡੀਆਂ ਪਰਾਂਤਕ ਬੋਲੀਆਂ ਤੇ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਵੀ ਪਇਆ ਹੈ। ੧੮੫੭ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜਦੋਂਜਹਦ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮਿਟ ਗਈ ਤੇ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਕਲ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ “ਬੰਗਾਲ” ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਹੀ ਆਏ ਤੇ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ, ਬੋਲ ਚਾਲ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਅਸਰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਹੀ ਪਇਆ। ਬੰਗਾਲੀ ਉਪਨਿਆਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਰਾਜਸੀ, ਧਾਰਮਕ, ਸਾਹਿਤਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ ਉਪਨਿਆਸ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਪਨਿਆਸ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਲਗੇ।

ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸੁਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸੀ— ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ, ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਤੇ ਟੀਕਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਛਾਪੇ ਖਾਨੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਵਾਰਤਕ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਸੁਆਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਆਦਿ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਟੁੰਬਿਆ, ਮੁਸਕਾਨ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਉਰਦੂ ਲਈ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਨੇ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਉਪਨਿਆਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਲਿਖਾਰੀ ਹਨ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੇਦ, ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਐਸ. ਅੰਸ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਨੇ ਵੀ ਉਪਨਿਆਸ-ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹਦ ਤੀਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਵੀਂ ਉਪਨਿਆਸ ਦੇ ਤੱਤ ਲਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਿਸ ਇਕੱਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਉਹ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹੀ ਹਨ। ਮੋਢੀ ਉਪਨਿਆਸਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹਦ ਤੀਕ ਉਸ ਮਨੋਰਥ ਕਰਕੇ ਵੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਪਨਿਆਸ ਲਿਖੇ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਕਲਾਮਈ ਉਪਨਿਆਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵਖਰੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ‘ਸੁੰਦਰੀ’, ‘ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ’, ‘ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ’, ਇਤਿਹਾਸਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਉਪਨਿਆਸ ਅਤੇ ‘ਸੁਭਾਗ ਜੀ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਹਥੀਂ ਬਾਬਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ’ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਉਪਨਿਆਸ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਉਹ

ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ, ਬਹਾਦਰੀਆਂ, ਘਲੂਘਾਰਿਆਂ ਤੇ ਬੇ-ਹਿਸਾਬੇ ਪਰ-ਉਪਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਸਿਖ ਬਗ਼ਾਵਤ, ਢਾਹੁੰਦੇ ਤੇ ਪੜੇ ਕਰਕੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਲੌਹਾ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਮਿੱਠ ਭੂਮੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਮਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਦਾ ਕਰਮ ਖੇਤਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰੁਮਾਂਸ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਿਆਏ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਰਚਾਈ। ਖੜਕਾ ਦੜਕਾ, ਲੜਾਈ ਝਗੜਾ, ਭੇਦਾਂ ਭਰੇ ਤਹਿ-ਖਾਨੇ — ਖੋਫ਼ਨਾਕ ਕੋਟਾਂ ਤੇ ਚਮਤਕਾਰ ਭਰੀਆਂ ਰਿਹਾਈਆਂ ਉਸ ਦੇ ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਮੌਕਾ-ਮੇਲ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਉਪਨਿਆਸਕਾਰ ਨੇ ਅਰੰਭ ਨਾਟਕੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਮੌਕਿਆਂ ਤੋਂ ਕੀਤਾ (ਜਿਵੇਂ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਵਿਚ ਮੁਕਲਾਵੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਮੇ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਚੁਕਿਆ ਜਾਣਾ ਬਾਬਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਕਾਰਨ ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਅਸਾਹਿ ਦੁਖ) ਪਰ ਢਿੱਲੀ ਗੋਂਦ ਕਾਰਨ ਏਸ ਪਕੜ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰਖ ਸਕਿਆ। ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਗੋਲਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ਗਈ — ਕਈ ਲੜੀਆਂ ਟੁਰਦੀਆਂ, ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੀਆਂ ਟੌਰ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਰੁਖ ਦਲੀਲ-ਭਰਿਆ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਐਵੇਂ ਅਟਕਲਪਚੂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਿਧਰ ਦਾ ਕਿਧਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੁੱਠ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲੱਗਿਆਂ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੁਨਰਮੰਦੀ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਈ — ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗ ਮੇਚ ਦਾ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਜਦ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀ ਲੜੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਰਤਾਂਤ ਦਰਜਨਾਂ ਸਫਿਆਂ ਤੀਕ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਟੁਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। “ਬਾਬਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ” ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਿਸੇ ਤੁਕ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ — ਜੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਏ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ “ਸੁੰਦਰੀ” ਵਿਚ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਚਰਿਤ੍ਰ — (ਭੈਣ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਣ ਤੇ, ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ — ਜੱਥੇ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਬਾਰੇ ਚੰਗੇ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ — ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ) ਪਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਘੜੇ ਘੜਾਏ ਤੇ ਘਟ ਰਣਿਆਏ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕਠਪੁਤਲੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਖੜੇ ਪਾਤਰ ਹਨ — ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ — ਦੁਚਿੱਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਅਸੁਭਾਵਕਤਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ

ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਿਆ । ਕਈ ਲੋਕ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਪਨਿਆਸ ਮੰਨਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਨਿਆਸ-ਵਿਆਸੰਘ ਇਤਿਹਾਸ ਆਦਿ ਦਾ ਇਕ ਮਿਸ਼ਰਤ ਜਿਹਾ ਤੇ ਲਿਖਤ ਦਾ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਤਿਹਾਸਕ ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਲਿਖਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸਟੇਜ ਤੇ ਬੁਲਾਰਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਰੁਚੀ ਹਾਸੋ-ਹੀਣੀ ਹੱਦ ਤੀਕ ਵਧ ਗਈ ਹੈ । ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿਖ ਤੇ ਸਿਖਣੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਦੱਸ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੁਰਸੀ ਦੀ ਭੁੱਖ, ਪਾਰਟੀਬਾਜ਼ੀ, ਫੈਸ਼ਨ-ਪ੍ਰਸਤੀ, ਅਰਾਮ-ਤਲਬੀ ਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ — ਜੋ ਕਲਾਮਈ ਉਪਨਿਆਸ ਵਿਚ ਯੋਗ ਨਹੀਂ । ਪਰ ਹਰ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ “ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ” ਦਾ ਕਰਤਾ ਡਾ: ਲਕਸ਼ਮੀ ਸਾਗਰ — ਉਪਨਿਆਸ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਪੰਨਾ ੨੧੪-੨੧੫ ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ —

“ਉਪਨਿਆਸੋਂ ਕੀ ਏਕ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿਣੇ ਵਾਲੋਂ ਕੀ ਹੈ । ਐਸਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਤਾ ਹੈ ਮਾਨੋ ਲੇਖਕ ਧਿਆਨ ਲਗਾਏ ਬੈਠੇ ਧੁਰੋਤਾਯੋਂ ਕੋ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਰਹਾ ਹੈ । ਵਹ ਸਥਾਨ ਸਥਾਨ ਪਰ ਹਰ ਏਕ ਬਾਤ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਤਾ ਔਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਏਤਾ ਚਲਤਾ ਹੈ ਜੋਧੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ-ਪ੍ਰਦੀਪਨੀ — -- ।”

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਉਪਨਿਆਸ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ, ਬੰਗਾਲੀ, ਮਰਾਠੀ ਦਾ ਉਹ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗੇ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ- ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ਯ ਹਨ ਆਦਰਾਸੰਆਏ ਪਾਤਰ-ਉਪਦੇਸ਼ ਮੌਕਾ ਮੇਲ ਅਸੁਭਾਵਕਤਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ । ਸੁਹਰ ਤੇ ਮੌਲਵੀ ਨਜ਼ੀਰੁਦੀਨ ਦੇ ਉਪਨਿਆਸ ਵੀ ਮੇਰੇ ਮਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਏਸ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਏਸ ਕੰਮ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਉਪਨਿਆਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖ ਦਿਤੀ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਨਿਖਾਰਿਆ, ਸੰਵਾਰਿਆ ਤੇ ਸੁਹਣਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਬਾਨੀ ਬਾਬਰ ਸੀ ਜਾਂ ਅਕਬਰ ? ਏਸ ਮਤ ਦਾ ਨਿਰਣਯ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਭਾਵੇਂ ਬਾਬਰ ਨੇ ਰਖੀ, ਪਰ ਰਾਜ ਪਨਪਿਆ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ — ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਉਪਨਿਆਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਖੀ, ਪਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਿਖਾਰ ਸਰਦਾਰ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਹੋਇਆ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਪਨਿਆਸਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੀ ਸ: ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ “ਦੇਵਕੀ ਨੰਦਨ ਖਤਰੀ” ਨੇ ਅਣਗਿਣਤ ਪਾਠਕ ਦਿਤੇ... ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਜੇ ਕਹਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਉਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਉਰਦੂ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਨਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦੀ ਉਪਨਿਆਸ ਕਲਾ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਅਪਣਿਆਂ ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਧੇਰੇ ਸਿਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ — ਓਥੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਜ਼ਬੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਉਪਨਿਆਸਕਾਰ ਹੈ।

‘ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ’ ਵਿਚ ਮਾਂ-ਮਹਿਟਰ ਬਚੇ ਨਾਲ ਬਦਸਲੂਕੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬਦ-ਚਲਨੀ, ‘ਮਿੱਠਾ ਮਹੁਰਾ’ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਆਹਾਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਂ, ਯਤੀਮੀ ਦੇ ਦੁਖ, ਵਿਧਵਾ-ਪੁਣੇ ਦੇ ਔਖੇ ਦਿਨ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ, ਜੁਆ ਖੇਡਣਾ ਆਦਿ ਪਰਤੱਖ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਪਤਰ ਲੱਭ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਖਿਆਲ ਚੁੜੱਤਣ ਤੇ ਡੂੰਘਾਈ ਫੜਦਾ ਗਇਆ, ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ‘ਫੋਲਾਦੀ ਫੁਲ’ ਵਿਚ ਬੇਜੋੜ ਸ਼ਾਦੀ, (ਉਮਰ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ) ‘ਕਾਗਤਾਂ ਦੀ ਬੇੜੀ’ ਵਿਚ ਨਿਰ-ਪਿਆਰ ਸ਼ਾਦੀ, ‘ਚਿੱਟਾ ਲਹੂ’ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਪਖੰਡ, ਅਛੂਤ ਸੁਧਾਰ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਯ ਅਪਣਾਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਖੇਤਰ ਹੋਰ ਫੈਲਿਆ। ਗਰੀਬੀ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਦਾ ਸਵਾਲ, ਕਲਾ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਬੰਧ, ਵਿਭਚਾਰ, ਔਰਤ ਦੀ ਸਮਸਿਆ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ, ਹਿੰਸਾ-ਆਹੰਸਾ, ਮਜ਼ਬੂਬ, ਫਿਰਕਾਂ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਜਨੂਨ, ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਮਸਲਾ, ਆਰਥਕ ਉੱਚ ਨੀਚ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਿਛੋਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਿਆਸਤਾਂ, ਹੜਾਂ ਤੇ ਕੁਚਾਲਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ, ਗਲਤ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਤਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪਰਗਟਾ ਲਈ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿੰਨ ਦਰਜਨ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਉਪਨਿਆਸ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਵਿਚ ਪਲਾਟ ਦਾ ਢਿੱਲਾ ਸੱਚਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਰਮ ਖੇਤਰ ਉਸ ਨੂੰ

ਇਕ ਰੁਮਾਂਸਕ ਉਪਨਿਆਸਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮਾਜ ਦਾਆ ਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿਧੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਲਾਟ ਦਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸੱਚਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੀਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਮਹਿਰਾਂ ਦੇ ਤਰੀਕੇ, ਆਪਬੀਤੀ ਦੇ ਤਰੀਕੇ, ਝਾਕੀ ਮਗਰੋਂ ਝਾਕੀ ਦੇ ਤਰੀਕੇ, ਭਾਗ ਵੰਡ ਆਦਿ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਗੁਟ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਰਦਾਰ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਭੈੜਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੈੜਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਵਿਚ ਨਮੂਨੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਰ 'ਬੋਕਰੇ' ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਚਲਣ ਲਈ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੇ, ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪਲਟੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਪਾਤਰ ਤਾਂ ਲਏ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਗੁੰਦਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਗਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿਣ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦਾ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਚੋਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤਾਂ ਕਈ ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਕੇਵਲ 'ਪਵਿਤਰ ਪਾਪੀ' ਦਾ 'ਕੇਦਾਰ' ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਯਾਦ ਰਹੇ ਨਾ ਰਹੇ--ਪਾਤਰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬਣਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ।

ਸਰਦਾਰ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸੁਭਾਵਕ, ਆਮ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਨਕਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾ ਅਨੁਕੂਲ ਬੋਲੀ ਬਦਲਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਭਾਈ, ਪੂਰਬੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਢੇਰ ਅੰਤਰ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਮੋਟਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੰਗਾਲੀ ਹਿੰਦੀ ਅਦਿ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਰਾਣੀ ਸਰਾਬ ਨੂੰ ਹੀ ਨਵੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਪਾ ਕੇ ਦੇ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਏਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਮਤ ਹੋਵਾਂ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਵਾਂ, ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਕਾਰ ਵਜੋਂ ਉਪਨਿਆਸ ਰਚਨਾ ਬਹੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ, ਪਾਤਰ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਚੋਂ, ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਮਨੁੱਖੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪੇ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਿਚ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਸਦਾ ਘਾਟ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਈ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਉਸ ਡਾਕਟਰ ਵਾਂਗ

ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬਿਮਾਰੀ, ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਤੇ ਜੜ੍ਹ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਦਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਟੁਣੇ, ਜਾਦੂ ਜਾਂ ਫੇਰ ਰੱਬ ਦੀ ਮਿਹਰ ਤੇ ਬਿਮਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਪ੍ਰੇਮ ਕਣੀ', ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦੇ ਦਾ 'ਮੁਰਾਦ' ਤੇ 'ਤੇਜ ਕੋਰ', ਸਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਕਮਲਾ' ਤੇ 'ਕਾਮਨੀ' ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੁਝ ਫੋਰ ਉਪਨਿਆਸ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋ: ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ 'ਲਹੂ ਮਿਟੀ' ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਉਪਨਿਆਸ ਹੈ — ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਘੋਲ ਨੂੰ, ਆਰਥਿਕ ਐਕੜਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਨ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਣ ਲਈ ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅਸਲੀਲਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਫਲ ਉਪਨਿਆਸ ਹੈ।

ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਸੂਖਮਤਾ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਤਹੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਮਨੁੱਖ ਮਾਨਸਿਕ ਉਲਝਣਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਵਧ ਰਹਿਆ ਵਿਅਕਤਿਵਾਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਫੇਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ — ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦਾ "ਪਵਿਤਰ ਪਾਪੀ", ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ 'ਡਾਕਟਰ ਦੇਵ', 'ਅਸੂ', ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਦਾ 'ਰੰਗ ਮਹੱਲ', ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਅਮਨ ਦੇ ਰਾਹ' ਤੇ ਤ੍ਰੀਆ ਜਾਲ ਤੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦਾ 'ਪਾਲੀ'। ਕੁਝ ਕੁ ਅਜਿਹੇ ਉਪਨਿਆਸ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਦਾ ਸਫਲ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਕਿਸਾਨ ਲਹਿਰ ਦਾ ਰੋਚਕ ਵਰਨਣ ਸਾਨੂੰ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਰਚਿਤ ਨਾਵਲਾਂ 'ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ', 'ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ', ਰੂਪ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਤੇ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਰਹਿਆ ਹੈ।

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਕਰਤਾ ('ਆਂਦਰਾਂ', 'ਨਹੁੰ ਤੇ ਭਾਸ') ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ (ਪੀੜਾਂ ਮੱਲੇ ਰਹੇ), ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ (ਕਕਾ ਰੇਤਾ) ਹੋਰ ਉਪਨਿਆਸਕਾਰ

ਹਨ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਉਪਨਿਆਸ ਦੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਗੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਉਪਨਿਆਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲਿਖਾਰੀ ਅਪਣਾਉਣਗੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਉਪਨਿਆਸ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਅਗਾਂਹ ਨਹੀਂ ਟੁਰੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਪਨਿਆਸ ਦੇ ਕਰਤਵ ਤੇ ਕਲਾ-ਕੋਸ਼ਲ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮਤ ਭੇਦ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਗਾਂਹ ਵਧ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਸੂਝ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਸਨਅਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਪਿਛਾਂਹ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਪੈ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਰਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਉਪਨਿਆਸਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪਕੜ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਭੰਡਨਾ ਦੀ ਰੁਚੀ ਬਲਵਾਨ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ, ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਉਪਨਿਆਸਾਂ ਦਾ ਧਰਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਚੇਤਨਾ-ਪ੍ਰਵਾਹ (Stream of consciousness) ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦੇਵੇਗੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਚਕ ਉਪਨਿਆਸ ਤਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮਹਾਨ ਉਪਨਿਆਸ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਹਾਰਡੀ ਦੀ 'ਟੈਸ', ਟੈਗੋਰ ਦਾ 'ਗੋਰਾ', ਮੁਨਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦਾ 'ਗੋਦਾਨ', ਟਾਲਸਟਾਏ ਦਾ 'ਵਾਰ ਐਂਡ ਪੀਸ' ਅਪਣੇ ਅਪਣੇ ਉਪਨਿਆਸ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ—ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕੋਈ ਉਪਨਿਆਸ ਨਹੀਂ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ—ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਉਪਨਿਆਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਉਪਨਿਆਸ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤਭੇਦ ਹੈ ਪਰ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਔਕੜਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਏਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੋ ਹੱਥ ਹੋਵੇਗਾ, ਹੱਲ ਲਭੇਗਾ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਬਣਾ ਮਨੁੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਗੀਆਂ, ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਨਿਆਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ, ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਵਧੇਗਾ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕਦੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਪਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਕਈ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ ਅਜ ਉਸ ਪੜਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਪਨਿਆਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਏਸ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ।

ਕਵੀ ਆਡਤ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੱਸੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾਫੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਇਆ ਹੈ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਬਿਰਹੁ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਭਿਣਕ ਪਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੋਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਸੱਸੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਿਰਹੁ ਨਾਲ ਦਗ ਦਗ ਕਰਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਇਕ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਵਾਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਤੱਤੇ ਥੱਲਾਂ ਵਿਚ ਦੌੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਹਿਬੂਬ ਮਿਲਦਾ ਨਹੀਂ । ਇਸੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਸੜਦੀ ਭੁਜਦੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ਐਸੀ ਬਿਰਹੁ ਭਰੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਹਾਣੀ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਤਾਂ ਦੁਰਲਭ ਚੀਜ਼ ਸੀ, ਏਸ ਲਈ ਕਵੀਆਂ ਇਸ ਸਾਕੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ।

ਆਡਤ ਕਵੀ ਕੌਣ ਹੋਇਆ ਹੈ ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਹਾਂ, ਜੇ ਆਡਤ ਤੇ ਆਡਾ ਨਾਡਾ ਨਾਮ ਇਕੋ ਕਵੀ ਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਥੋੜੀ ਜੇਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਆਡਾ ਉਸ ਕਵੀ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਝਾਂ ਵੀ ਸੁਣਾਈਆਂ ਸਨ । ਕਵੀ ਆਡਾ ਨੇ ਜੋ ਮਾਝ ਆਖੀ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ, ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਕਮੀ ਨ ਕਾਈ ।

ਖਾਵਣ ਪੀਵਣ ਭੋਗਨ ਭੁੰਚਨ, ਭਾਇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਈ ।

ਕਰਨ ਅਰਦਾਸ ਸੰਗਤ ਕੈ ਆਗੈ, ਸਤਿਗੁਰ ਹੋਇ ਸਹਾਈ ।

ਆਡਾ ਮੈਂ ਕੁਰਬਾਨ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਨੋ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨ ਪਰਤੀਤਿ ਵਸਾਈ ।

ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੱਖਣ ਵਲ ਗਏ ਤਾਂ ਲਾਲ ਦਾਸ ਜਾਦੋ ਰਾਇ ਆਦਿ ਕਵੀ ਨਾਲ ਸਨ ਤੇ ਕਵੀ ਆਡਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਇਆ ਸੀ । ਸੋ, ਜੇਕਰ ਇਹ ਮੰਨ ਲਇਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਆਡਤ ਤੇ ਆਡਾ ਇਕੋ ਕਵੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ

ਇਹ ਕਵੀ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਆਡਤ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਮਾਝਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵਖਰਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਵੀ ਹੋਵੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਝਾਂ ਵਿਚ ਆਡਤ ਨੇ ਸਸੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਯਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵੀ ਅਛੇ ਚਮਤਕਾਰ ਦਿਖਾਏ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਆਸ਼ਿਕ ਦੀ ਮਹਤਤਾ ਬਾਰੇ। ਇਹ ਮਾਝਾਂ ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਖਰੜਾ ਨੰਬਰ ੪੯੮ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਨਾ ੩੦੮ ਤੋਂ ੩੧੭ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਮੌਤੀ ਬਾਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਇਕ ਹਥ-ਲਿਖਿਤ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਜੇ ਤਕ ਛਪੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੁਸ਼ਟਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਝਾਂ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਜਾਣ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਸੀ।

ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ ਇਥੇ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਮਾਝਾਂ ਸੱਸੀ ਕੀਆਂ (ਅਡਾਤ)

ਸਾਰ ਸਮਾਲਿ ਪਿਆਰਾ ਦਿਲਬਰ, ਦੇ ਗਲ ਬਾਂਹਿ ਸਵਾਇਆ ।

ਮੁ ਤਨ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਮਤਵਾਲੀ, ਹੋਤਾਂ ਸਰਾਯ ਮਿਲਾਇਆ ।

ਪੀ ਪਿਆਲੇ ਪਲੰਘੀਂ ਸੁਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਾਹਿ ਉੱਠ ਤੇ ਪਾਇਆ ।

ਆਡਤ ਗਾਫਲ ਸੇਤੀ ਸੱਸੀ, ਸੁਤੀ ਪਿਰੀ ਵੰਵਾਇਆ ॥ ੧ ॥

ਸੁਤੀ ਸਾਰ ਲਹੇ ਜਾ ਸੱਸੀ, ਹੋਤ ਨ ਕੋਲ ਦਿਸੀਵੇ ।

ਭੜਕਾਂ ਖਾਇ ਉਠੀ ਜਾਂ ਸੇਜੇ, ਪਲਕ ਨ ਪਾਣੀ ਪੀਵੇ ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਵਿਥ ਪਵੇ ਸਹੁ ਨਾਲੋਂ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਮਰੈ ਨ ਜੀਵੇ ।

ਆਡਤ ਮਿਲਾਂ ਥੀਵਾਂ ਸਹੁ ਦਾਖਲ, ਮੁੜਾਂ ਤ ਇਸ਼ਕ ਲਜੀਵੇ ॥ ੨ ॥

ਸੱਸੀ ਉਠ ਦੇਖੇ ਜਾਂ ਹੋਤਾਂ, ਸੇ ਲੱਡ ਹੋਤ ਸਿਧਾਏ ।

ਨਾਹ ਮੈਂਡੇ ਪੀੜ ਵਲੇ ਜੂ, ਸੁਤੀ ਕਉਣ ਜਗਾਏ ।

ਥਾਬ ਸੱਸੀ ਦੇ ਏਹੋ ਆਹਾ, ਲਿਖਿਆ ਕਉਣ ਮਿਟਾਏ ।

ਆਡਤ ਸਾਬਤ ਨੇਹ ਸੱਸੀ ਦਾ, ਜਿਨ ਸਟੇ ਕਦਮ ਸਵਾਏ ॥ ੩ ॥

ਕਾਰਣਿਆਰੀ ਕਾਰਣ ਕੀਤਾ, ਕਾਰਣ ਹੋਤ ਪਿਆਰੇ ।

ਦਰਦ ਕੋਲੋਂ ਜੀਉ ਰਹੈ ਨ ਮੂਲੇ, ਪਲਕ ਪਲਕ ਜੀਅ ਸਾਰੇ ।

੧. ਸ਼ਰਾਬ । ੨. ਗੁਆ ਲਇਆ । ੩. ਲਾਜ ਲਗਦੀ ਹੈ ।

ਡੁਖਾਂ ਸੇਤੀ ਡੀਹੁ^੧ ਗਵਾਇਆ, ਰਾਤਿ ਗਿਣੰਦੀ ਤਾਰੇ ।
 ਆਡਤ ਘਿੰਨ ਗਏ ਸਹੁ ਪੁੰਨੂੰ, ਹੋਤ ਸੁੰਢੇ ਹਰਕਾਰੇ । ੪ ।
 ਚੜਿ ਚੜਿ ਦੇਖੈ ਰੋਹ ਡੂਗਰ^੨ ਤੇ, ਸਹੀ ਨ ਕੇਚ ਕਿਡਾਹੀ^੩ ।
 ਕਿਆ ਜਾਣਾ ਕਿਨ ਗਏ ਨਿਰਾਸੇ, ਘਿੰਨ ਹੋਤ ਸਿਰ ਸਾਈਂ ।
 ਜ਼ਾਲਮ ਦਰਦ ਫਿਰਾਕ ਕਸਾਈ, ਦੇ ਗਏ ਦਿਲ ਤਾਈਂ ।
 ਆਡਤ ਸੱਸੀ ਮਰਣ ਕਬੂਲਮ, ਮੁੜਾਂ ਤਾਂ ਦੋਜ਼ਕ ਪਾਈ । ੫ ।
 ਦਰਦਾਂ ਕਰ ਦਰਮਾਂਦੀ ਸੱਸੀ, ਕਰਦੀ ਜੋਰ ਅਗੂਹਾ ।
 ਨਾ ਕੋ ਮੈਂਡਾ ਸੰਗ ਨ ਸਾਥੀ, ਨਾ ਕੋ ਥਲ ਦਾ ਸੂਹਾ ।
 ਅੰਦਰਿ ਆਹੀਂ ਦੁਖੀ ਦੱਧਾ, ਬਾਹਰ ਦੁਖਣ ਲੂਹਾ ।
 ਆਡਤ ਸੱਸੀ ਨੇਹੁ ਸਚਾਣਾ, ਮੁੜੈ ਨ ਕਦਮ ਪਿਛੂਹਾ^੪ । ੬ ।
 ਡੂਗਰ ਰੋਹ ਬਿਆ ਥਲ ਮਾਰੂ, ਜ਼ਾਲਿ ਆਈ ਵਿਚ ਤਿਸੇ ।
 ਚਾਈ ਕਦਮ ਕੰਬੇ ਸਭ ਜਾਮਾ, ਮਤ ਪੈਰ ਕਿਥਾਉਂ ਖਿਸੇ ।
 ਕੱਢੀ ਆਹਿ ਸੁਨਾਈ ਕੈਨੂੰ, ਕੋਲ ਨ ਕੋਈ ਦਿਸੈ ।
 ਆਡਤ ਸੱਸੀ ਬਾਬੁਪ ਜੋ ਆਹਾ, ਇਕ ਪਲਕ ਨ ਹੋਤਹਿ ਹਿੱਸੇ । ੭ ।
 ਬਕਰਵਾਲਓ ਚਰੇਂਦਾ ਡਿਠਸੁ, ਕੀਤੁਸੁ ਰੁਕ ਉਦਾਈਂ ।
 ਮੰਨ ਸੁਆਲ ਸੁਕੰਤੀ ਵਾਲਾ, ਭੋਰੀ ਆਬ ਪਿਲਾਈਂ ।
 ਕਉਣ ਥਾਉਂ ਕਉਣ ਨਾਉ ਤੁਸਾਜਾ, ਫਿਰੈ ਇਵੇਹੀ ਜਾਈਂ ।
 ਆਡਤ ਜੀਵਣ ਜੋਗਾ ਕਾਕਾ, ਮੈਂਡੇ ਮਿਲੇ ਨ ਹੋਤ ਕਿਦਾਈਂ । ੮ ।
 ਆਖ ਡਿਖਾ ਤੂੰ ਕਿਥਹੁ ਆਈ ਏਂ, ਡੂਗਰ ਰੋਹ ਚਰੇਂਦੀ ।
 ਆਦਮ ਜਾਤ ਕਿ ਜੋਨ ਪਰੀਆਂ ਦੀ, ਕੇ ਫਲਵਲ ਮੁਝ ਕਰੇਂਦੀ ।
 ਤੈਂਡੈ ਪੱਲੇ ਖਰਚ ਨ ਕੂਜੇ ਪਾਣੀ, ਕੇਹੇ ਹਾਲ ਜਲੇਂਦੀ ।
 ਆਡਤ ਇਕੇ ਤੂੰ ਦੇਵ ਰਵਾਣੀ, ਇਕੇ ਤਾਂ ਤਾਂਘ ਪਿਰੀਆ ਦੀ । ੯ ।
 ਮੈਂ ਆਈ ਸ਼ਹਿਰ ਭੰਬੋਰ ਸੁਹਾਇਓ, ਜਿਥੈ ਡੋਖਣ ਦੀਆਂ ਜਾਈ ।
 ਕਿਸਮਤ ਤੋਰ ਅਸਾਥੇ ਆਂਦਾ, ਕੇਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਸਾਈਂ ।
 ਲਿਖੇ ਆਣ ਨਸੀਬਤ ਜੋੜੀ, ਯਦੁਖ ਪਵਣ ਦੇ ਤਾਈਂ ।
 ਆਡਤ ਛਡਿ ਸਿ ਮੈਨੂੰ ਸੁਤੀ, ਘਿੰਨ ਗਏ ਹੋਤ ਸਿਰ ਸਾਈਂ । ੧੦ ।
 ਸੇ ਕਿਉਂ ਸੁਖ ਅਸਾਇਸ^੫ ਮੰਗਨ, ਨੇਹੁ ਲਾਇਨ ਨਾਲ ਬਲੋਚਾਂ ।
 ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ ਉਤਾਰਾ ਜੈਂਦਾ, ਸਵੀ ਸੰਝ ਪਹੋਚਾ ।

੧. ਦਿਨ । ੨ ਪਹਾੜ । ੩. ਕਿਤੇ ਵੀ । ੪. ਪਿਛੇ । ੫. ਹਾਲ । ੬ ਅਯਾਲੀ ।
 ੭. ਦੁਖੀ ਕੀਤੀ । ੮ ਸੁਖ, ਆਗਮ ।

ਭੰਨਿਆ^੧ ਪਿਛੇ ਭਜਣ ਕੂੜਾ, ਲਧਾਂ ਸਚੁ ਨ ਸੋਧਾ ।
 ਆਡਤ ਸੱਸੀ ਸਮਝ ਨ ਡਿਰੋ, ਆਇਓ ਹੱਡ ਵਿਗੋਚਾ । ੧੧ ।
 ਹਡ ਵਿਗੋਚਾ ਤਿਨਾ ਕੇਹਾ ਕਾਕਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪੇ ਫੂਕ ਧੁਖਾਈ ।
 ਭਏ ਭਾਹਿ ਤਨ ਬਿਰਹੈ ਸੰਦੀ, ਬੁਝੈ ਨਾਹਿ ਬੁਝਾਈ ।
 ਦੁਖੀਂ ਆਣਿ ਘਤਿਆ ਸੇ ਥਲ ਵਿਚ, ਦੁਖ ਦੁਹੇਲੇ ਤਾਈਂ ।
 ਆਡਤ ਜਿਤ ਤਨ ਲਗੀ ਸੋਈ ਜਾਣੈ, ਕੈ ਸੋ ਜਾਣੈ ਜਿਨ ਲਾਈ । ੧੨ ।
 ਆਉ ਸੱਸੀ ! ਤੂੰ ਵਲਿ ਅਸਾਡੀ, ਨ ਕਰਿ ਜੀਉ ਅਜਾਇਆ ।
 ਪੁਨੂੰ ਜੇਹੇ ਲਖ ਫਿਰੰਦੇ, ਇਕ ਦੂੰ ਇਕ ਸਵਾਇਆ ।
 ਭੰਨਿਆ ਪਿਛੇ ਭੱਜਣ ਕੂੜਾ, ਫਿਰੈ ਨਾਹੀ ਫੇਰਾਇਆ ।
 ਆਡਤ ਸੱਸੀ ਉਹ ਪੁਨੂੰ ਜਿਨ ਡੈਕੂੰ੨, ਥਲ ਵਿਚ ਆਨ ਰੁਲਾਇਆ । ੧੩ ।
 ਬੇਪਰਵਾਹ ਸਾਹਿਬ ਉਫੁ ਡਾਢਾ, ਜੇ ਭਾਵਸ ਤਾਂ ਫਿਰ ਭਾਲੇ ।
 ਇਕਸ ਦੇ ਲਖ ਦੇਵਾਂ ਸਦਕੇ, ਜੇ ਰੱਬ ਇਕ ਵਿਖਾਲੇ ।
 ਮੁੜਨ ਮੁਹਾਲ ਅਸਾਨੂੰ ਕਾਕਾ, ਸਿਰੁ ਕੀਤਾ ਕੱਟਿ ਹਵਾਲੇ ।
 ਆਡਤ ਪਲਕ ਨ ਰਹਿਸੀ ਪੁਨੂੰ, ਜਾਂ ਤੁਟਿਸਿ ਕੈਫ ਪਿਆਲੇ । ੧੪ ।
 ਕੈਫੜ ਲਥੀ ਜਾਂ ਆਵੈ ਪੁਨੂੰ, ਤਾਂ ਤਾਂ ਜਾਲ ਇਥਾਈਂ ।
 ਥਲ ਮਾਰੂ ਦੀਆਂ ਮਾਣੈ ਰਲੀਆਂ, ਮੈਂਡੀਆਂ ਮੰਨ ਰਜਾਈਂ ।
 ਅਗੇ ਰੋਹ ਬਿਆਖ ਥਲ ਮਾਰੂ, ਕੇਹਰ ਬਾਘਪ ਬਲਾਈਂ ।
 ਆਡਤ ਸੱਸੀ ਸਮਝ ਕਰਾਹੀ, ਕਾਈ ਆਖੀਂ ਗੱਲ ਅਸਾਈਂ । ੧੫ ।
 ਰੱਬਾ ਬਕਰਵਾਲ ਦਿਲ ਮੈਲੀ ਕੀਤੀ, ਕੀਤਸੁ ਸੁਖਨ ਅਵੱਲਾ ।
 ਬਾਝੁ ਸਾਈਂ 'ਮੈਂ ਕੁਸ ਨ ਜਾਣਾ'; ਪੁਨੂੰ ਬਾਝੁ ਨ ਭਲਾ ।
 ਨ ਕੋਈ ਮੈਂਡਾ ਵਸੁ ਨ ਚਾਰਾ, ਨਾ ਕੋਈ ਹਥ ਹਥਲਾ ।
 ਆਡਤ ਸੱਸੀ ਸਮਝ ਡਿਠਾ ਮਨ, ਗਰਕ ਥੀਵੇ ਤਾਂ ਭਲਾ । ੧੬ ।
 ਗਹਿਲੀ ਗੱਲ ਅਲਾਈਆ ਸੱਸੀ, ਗਰਕ ਹੋਇਆਂ ਤਿਆ ਥੀਸੀ ।
 ਮਿਟੀ ਸਿਉਂ ਮਿਟੀ ਰਲਿ ਵੈਸੀ, ਵਤਿ ਨ ਮਿਟੀ ਥੀਸੀ ।
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਆਜਜ ਹੋਈਐ, ਉਨਾ ਤਬ ਤੇਰੀ ਕਛੁ ਨੀਸੀ ।
 ਜੀਵਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਤਾਘ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ, ਮੁਇਆਂ ਨ ਸੱਦ ਪੁਛੀਸੀ । ੧੭ ।
 ਕਰੇ ਫ਼ਰਿਆਦ ਸੱਸੀ ਸ਼ਹੁ ਅਗੇ, ਤੂੰ ਸੁਣ ਸਚੇ ਸਾਈਂ ।
 ਜੇ ਕਛੁ ਬਖਰੇਵ ਜ਼ਿਮੀਂ ਅਸਾਡੇ, ਸੋ ਅਜ ਦੇਹਿ ਇਥਾਈਂ ।
 ਬੱਕਰਵਾਲ ਖਯਾਲ ਨ ਛਡੈ, ਕਿਚਰਕੁ ਹੋ ਡਰ ਖਾਈਂ ।
 ਆਡਤ ਹੁਕਮ ਹੋਆ ਧਰਤੀ ਨੂੰ, ਫਾਟ ਹੋਈ ਦੁਹ ਥਾਈਂ । ੧੮ ।

(ਚਲਦਾ)

੧. ਭੰਨਿਆ, ਨਸ ਗਇਆ । ੨. ਤੂੰ । ੩. ਨਸਾ । ੪. ਵੁਜਾ । ੫. ਜ਼ੋਰ । ੬. ਹਿਸਾ, ਭਾਗ ।

ਕਹਾਣੀ-ਕਲਾ—ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵੰਡ ਪਿਛੋਂ ਜਿੰਨੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਸਕੀ ਹੈ, ਉੱਨੀ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੰਡ ਪਿਛੋਂ ਹੜ੍ਹ ਹੀ ਆ ਗਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਖਾਸ ਵਸਤੂ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਜਵਾਨ ਜਾਪ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਆ ਗਈ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਰਚਨਾ ਇਕ ਗੁਣ ਹੈ ਕਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਕਾਹਲ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਇਸ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਹੈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਨ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨਤਾ-ਮਈ ਜਾਗ ਲੱਗਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਸਰੂਪ ਨਿੱਕੀ ਕਲਾਤਮਕ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਡੌਲ, ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਭਾਵੀ ਚਿਤਰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਦਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਹੁਣ ਤਕ ਕਹਾਣੀ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤਿਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਗਿਣਵੇ ਹੀ : ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁਗਲ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤ ਲੜੀ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ ਆਦਿ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤ ਧਾਰਾ ਦੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਕਈ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਉਤਸਾਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਤਕ ਘੱਟ ਪ੍ਰਸਿਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਇਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਨਵਤੇਜ ਦੀ ਕਹਾਣੀਕਲਾ ਤੋਂ ਅਗੇ ਨਿਕਲ ਗਇਆ ਹੈ। ਦੁਗਲ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਥਾਈਂ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਪਰ ਸਰਨਾ ਜੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੋ-

ਵਿਗਿਆਨਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੈ ।

ਸਰਨੇ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹ : ਪਥਰ ਦੇ ਆਦਮੀ, ਸ਼ਗਨਾਂ ਭਰੀ ਸਵੇਰ ਅਤੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋ ਨਾਵਲ : ਪੀੜਾਂ ਮਲੇ ਰਾਹ ਅਤੇ ਕਾਂਗਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ । ਇਹ ਜਿਥੇ ਸਫਲ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਬੜੇ ਉਪਨਿਆਸਕਾਰ ਦੇ ਵੀ ਸਫਲ ਹੈ । ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਆਪਣਾ ਦਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਗਤਿਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਰਖਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਲਾਟ ਚੁਣਨ ਦੀ ਬੜੀ ਮਾਲਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨੂੰ । ਇਸ ਦਾ ਚੁਣਿਆ ਪਲਾਟ ਘਟ ਹੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਕਦਮ ਚੁੰਮਦਾ ਵੇਖਿਆ ਗਇਆ ਹੈ । ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਚੁਣਿਤ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਛੋਹਾਂ, ਚੇਤਨਤਾ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਗੰਧਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਉਲਝਨਾਂ ਅਤੇ ਸਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਆਦਿ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

‘ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾਂ’ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ‘ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾਂ’ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸ਼ੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਲ ਯਾਰਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੰਚਿਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲਾ ਚਸਕਾ, ਸੁਆਦ, ਵਿਅੰਗ, ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਭਰਪੂਰ ਹੈ । ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ । ਵਿਸ਼ਯ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਵਖਰੀ ਹੈ । ਹਰ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਕਲਾ ਉਸ ਦੇ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ, ਸਮਾਜ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਪੈਤ੍ਰਿਕ (Parental) ਅੰਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਬੌਧਿਕ-ਕੀਮਤ ਕੁਝ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ‘ਸਰਨਾਂ’ ਇਕ ਉਹ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਸੇਖੋਂ ਵਰਗੀ ਬੌਧਿਕਤਾ, ਦੁਗਲ ਵਰਗਾ ਕਹਾਣੀ ਰਸ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਰਗੀ ਵਿਚਾਰ ਸੂਖਮਤਾ ਅਤੇ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗਾ ਬਿਆਨ ਹੈ : ਇਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ-ਕਲਾ ਬੜੀ ਪਰਪੱਕ ਹੈ ।

“ਕਮੀਜ਼” ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਤੁਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਾਮਾਜਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ-ਪੂਰਬਕ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ । ਬਾਬ ਲੋਕ ਨਾਥ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਕੁਪਿਆ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਤਨਖਾਹਾਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਲੋਕ

ਨਾਥ ਪਾਸ ਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਜਿਹੜੀ ਧੌਬੀ ਤੋਂ ਧੁਲ ਕੇ ਆਈ ਸੀ, ਕਾਲਰ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਹਿਨਣ ਦੇ ਨਾਕਾਬਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਅਣਧੌਤੀ ਕਮੀਜ਼ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਧੌਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਚਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਲੀ ਵਿਚ ਕੋਇਲੇ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਕਾਉਣ ਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਆਦਿ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਬੂ ਲੋਕ ਨਾਥ ਦਾ ਉਸ ਕੋਲੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੈਸ ਕਰਦੇ ਹਥ ਸੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੋਲੀ ਵੀ ਉਲਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਕਮੀਜ਼ ਵੀ ਸੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਗਈ ਕਿ ਦਫਤਰ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕੀ ਪਹਿਨ ਕੇ ਪੁਜਿਆ ਜਾਵੇ। ਲਾਚਾਰ ਹੋ ਕੇ ਦੋ ਕਾਰਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਜ਼ੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਣ ਸੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਬੀਮਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਮੀਜ਼ ਦੀ ਨਾਯਾਬੀ। ਪਰ ਸਿਆਣੇ ਲੋਕ ਨਾਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ Status ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਲਈ ਝੂਠ ਲਿਖ ਕੇ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬੀਮਾਰ ਹੈ, ਇਕ ਠੋਸ ਕਾਰਣ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਵ ਇਹ ਹੋਵੇ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਕਾਰਣ ਕਿਤੇ ਗਲਤ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਛੁੱਟੀ ਬਿਨਾਂ ਤਨਖਾਹ ਤੋਂ ਨਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਚਾਣਣਾ ਪਾਇਆ ਗਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਛੁੱਟੀਆਂ ਲੈਣ ਲਈ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਝੂਠੇ ਕਾਰਣਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਪਾਇਆ ਗਇਆ ਹੈ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਕਾਰ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਹੀ ਝੂਠ ਬੁਲਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ “ਡਿਪਲ ਡਮ” ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁਜਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਕ ਅਮੀਰ ਜੋੜੇ ਦਾ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਚਿਤਰ ਖਿਚਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਪੁਤਰੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ “ਲਿੱਲੀ” ਰਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੋਏ ਫੌੜੇ ਦੀ ਸਰਜਰੀ ਵੀ ਵੈਟਰਨਰੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਚਿਤਰ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਹੈ। ਇਹ ਜੋੜਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁੱਤਾ ਲਿਲੀ ਤਿੰਨੇ ਕਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਬ੍ਰੇਕ ਲਾਉਣ ਤੇ ਲਿਲੀ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਾਲਕਨ ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਪਿਆਰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਭਟਕਿਆ ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਗਲ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ, ਮਸਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰ ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਆਉਣੋਂ ਬਚ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਾਗਲ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ-ਕੁਠਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਗਲ ਦਾ ਮਨ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਇਆ ਹੈ, ਇਹ ਕਾਰ-ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਇਕ ਰੱਦੀ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਡਾਕਟਰ ਲਈ ਲਿਖ ਕੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ‘ਡਾਰੋਬੀ’ ਨਾਲ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਡਾਕਟਰ ਗੁਡਮੈਨ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਾ ਮੁਗਾਲਤੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ

ਵਿਚ ਬੜਾ ਹਾਸਰਸ (Humour) ਹੈ। ਉਹ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਕੁੱਤੇ 'ਲਿੱਲੀ' ਦੇ ਉਪਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਥਾਂ ਮੇਮ ਦਾ ਉਪਰੇਸ਼ਨ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹਸਪਤਾਲ ਦੀਆਂ ਪੱਟੀਆਂ ਰੰਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਰਿਬਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਇਕ ਬੁੜ ਸੀ। ਪਰ ਫੈਸ਼ਨ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਧੀ ਛੋਟੀ ਜੋ ਰਿਬਨਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ, ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਿਉ ਨੇ ਝਿੜਕਿਆ ਵੀ ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ। ਡਾਕਟਰ ਗੁਡਮੈਨ ਦੀ ਮੇਮ ਇਸ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਡਿੰਪਲ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹਸਦੇ ਸਮੇਂ ਟੋਏ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਇਹ ਨਿਰਾਸਿਆ ਮਨੁੱਖ ਭੰਗੜਾ ਪਾਉਣ ਲਗ ਪਇਆ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਗੀਤ ਵੀ ਗਾਇਆ, "ਡਿੰਪਲ ਡਿੰਪਲ ਡਿੰਪਲ ਡਮ..." ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮਾਇਕ ਤੰਗੀ ਤੇ ਉਲਾਦ ਪਿਆਰ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਸਹਿਕਾਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਡਰੋਈ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਗਲ ਸਮਝ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਘਰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਕਾਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਤੇ ਮਾਲਕਨ ਅਤੇ ਇਹ "ਨੀਮ ਪਾਗਲ" ਆਦਿ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬੜੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਹੈ। ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਚਿਤਰਣ ਗਜ਼ਬ ਦਾ ਹੈ।

"ਨਰੋਈ ਮਹਿਕ" ਕਹਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਪਹਿਲਾ ਸਫਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਢੇਰ ਨੂੰ ਲੋਕ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਹੜੀ ਸਾਮਗਰੀ ਇਸ ਸੁਜਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਇਸ ਢੇਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਬੜੀ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਚਿਤ੍ਰਣ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਇਕ ਢੋਲ (drum) ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੂੜਾ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਲੋਕ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਚ ਕੂੜਾ ਨਾ ਸਟਣ ਕਰਕੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਖਿਲਾਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਬਜਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਕੂੜਾ ਫੋਲ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ, ਉਹ ਬਾਹਰ ਹੀ ਢੇਰ ਲੱਗਦਾ ਰਹਿਆ। ਇਸ ਢੇਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਚੇਤੰਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿੰਨੀਆਂ ਬਹੁ-ਮੁਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕੂੜਾ ਜਿਹੜਾ ਅਮੀਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ ਕੂੜਾ ਤੇ ਗੰਦਗੀ ਹੈ, ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਲਈ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਜਨਤਾ ਲਈ ਕਈ ਲਾਭਾਂ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਸੜੀ ਹੋਈ ਮਹਾਂ ਦੀ ਦਾਲ ਕਾਵਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਚੰਗਾ ਤੁਹਫਾ ਹੋ ਨਿਬੜੀ ਹੈ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਟੁਟਾ ਹੋਇਆ

ਡਰਾਪਰ ਇਕ ਗਰੀਬ ਕੁੜੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਸੱਧਰ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਦਾ ਝਲਕਾ ਵਿਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਲ ਦੁਆਈ ਪਾ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਤੀ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਨਵ-ਸੂ ਹੈ, ਉਹ ਖਾਲੀ ਢੋਲ ਇਕ ਚੰਗਾ ਆਸਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟੁਟੀਆਂ ਸ਼ੀਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਫੱਟੀਆਂ ਲੀਰਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਕਈ ਗਰੀਬਾਂ ਦਾ ਢਿਡ ਭਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁਕੜ ਤੇ ਕੁਕੜੀ ਲਈ ਉਸ ਵਿਚ ਘਣਾ ਚੋਗਾ ਸੀ। ਢੇਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਭਵੰਦ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੋ ਕੰਮ ਇਕੋ ਵਾਰੀ ਕਰ ਗਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਸ ਢੇਰ ਦਾ ਅਮੀਰਾਂ ਲਈ ਗੰਦ ਪਰ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਖੁਰਾਕ ਦਾ ਸਾਧਨ ਤੇ ਦੂਜਾ ਗਰੀਬ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪੇਟ ਦੀ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਚੰਗਾ ਸਾਧਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਲਈ ਇਕੋ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਿਕ ਨਰੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਈਆਂ ਦਾ ਭਲਾ ਸੀ, ਪਰ ਕਈਆਂ ਲਈ ਇਹ ਗੰਦਾ ਢੇਰ ਸੀ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਹਨ। ਇਹ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਫਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

“ਕੀਮਤਾਂ” ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਸਰਨਾ’ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੱਦੀ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਧੋਖਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ “ਕੀਮਤਾਂ” ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਨਾਇਕ ਹਾੜੀ ਮੱਲ ਨੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਰਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਇਕ ਘਰ। ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਹੇਰਾ ਫੇਰੀ ਕਰਨੀ; ਆਮਦਨ ਘਟ ਵਿਖਾਉਣੀ ਤੇ ਖਰਚ ਬਹੁਤਾ ਵਿਖਾਉਣਾ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਟੈਕਸ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਆਦਿ ਹਾੜੀ ਮੱਲ ਵਰਗੇ ਸੇਠਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪਾਲਿਸੀ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਟੈਕਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਵੀ ਉਸੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਹਾੜੀ ਮੱਲ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜੇ ਕਰ ਉਹ ਵੀ ਕੰਮ ਨਾ ਆ ਸਕਣ, ਟੈਕਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕੋਈ ਹੇਰਾ ਫੇਰੀ ਨਾ ਦੱਸਣ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਮੁਖ ਮੌੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਲ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦੀ ਆਸ ਹੋਵੇ, ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਵਿਆਹੁਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਲਾਲਾ ਹਾੜੀ ਮੱਲ ਆਪਣੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਲੜਕੀ ‘ਪਾਸ਼ੋ’ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ “ਹਿੰਗ ਅਤੇ ਸੁੰਢ ਸੌਂਫ ਦੇ ਆੜ੍ਹਤੀ ਲਾਲਾ ਮੁਸ਼ਦੀ ਮੱਲ ਦੇ ਸਪੁਤਰ ਨਾਲ” ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਵਿਚ ਰਾਜ਼ੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਜੁਆਈਆਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਟੈਕਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦੇ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ, ਅਖੀਰ ਹੱਥ ਧੋ ਬੈਠਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਹਾੜੀ ਮੱਲ

ਦੀ ਪਤਨੀ ਪਾਸੋਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਤੌਰ ਕੇ ਆਪ ਪੇਕੀਂ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲਾਲਾ ਜੀ ਹੋਰੀਂ ਭਟਕਦੇ, ਮੂੰਹੋਂ ਝਗ ਵਗਾਉਂਦੇ, ਨਾ ਘਰ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਘਾਟ ਦੇ। ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕਰਦੇ, ਆਪ ਰੱਬੀ ਰੰਗ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਧੋਖਾ ਖਾ ਬੰਠਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਸਫਲਤਾ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਹਾੜੀ ਮੱਲ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਚੁਗਿਰਦਾ ਉਲੀਕਣ ਤੇ ਮਿਲੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਲਾਲਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੁਕੀਆਂ ਬੇਈਮਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਗਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੁ ਸਾਮਾਜ ਅਗੇ ਤੋਂ ਚੁਕੰਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ "ਰਿਸ਼ਵਤ" ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਲਾਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਉਸ ਟਾਂਗੇ ਵਾਲੀ ਦੀ ਲੁਟੀ ਜਾ ਰਹੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੌਕਾ-ਸ਼ਨਾਸ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਥਪੜ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕੁਟਿਲ ਬਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਗਰੀਬ 'ਖੇਮੇ' ਨੂੰ ਮਕਾਨੋਂ ਜਵਾਬ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਉਸ ਦਾ ਕਸੂਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਪੇਸ਼ਗੀ ਕਿਰਾਇਆ ਵੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਉਹ ਮਕਾਨੋਂ ਉਹਦਾ ਸਾਮਾਨ ਆਪਣੇ ਮੁਣਸ਼ੀ ਪਾਸੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢਵਾ ਕੇ ਮਿਟੀ ਘਟੇ ਵਿਚ ਸੁਟਾ ਕੇ ਤਾਲਾ ਲੁਆ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਉਤੇ ਸਗੋਂ ਇਹ ਝੂਠੀ ਤੁਹਮਤ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁੰਡਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਚਾਰਾ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸੀ ਤੇ ਉਂਵ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਗਰੀਬੀ ਹਥੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਘੋੜੀ ਵੀ ਸੀ, ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਟੱਕਰ ਟਰਕ ਨਾਲ ਲਗਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਡਰ ਵੀ ਗਈ ਸੀ। ਵਿਚਾਰੇ ਖੇਮੇ ਨੂੰ ਲਾਲਾ ਉਲਫਤ ਰਾਏ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਤੇ ਉਹੀ ਮਕਾਨ ਮੁੜ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਚਲਾ ਗਇਆ। ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਵਾਈ। ਪੱਲੇ ਪੋਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਭੁਖ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਤੇ ਘੋੜੀ ਨੂੰ ਘਾਹ ਆਦਿ ਲੈ ਕੇ ਪਾਉਂਦਾ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਭੁਖੇ ਢਿਡ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਂਦਿਆਂ ਸ਼ਰਮ ਨਾ ਆਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਨਾ ਆਈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਇਸ ਗਰੀਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਹੈ, ਰੋਟੀ ਤਾਂ ਖੁਆ ਦੇਣ, ਪਰ "ਖੁਸਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਭਾਲਣਾ" ਵਾਲਾ ਅਖਾਣ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਸਿਧ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਗਰੀਬ ਤੋਂ ਸੇਵਾ ਤਾਂ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਜੇਕਰ ਕਰਦੇ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਚੋਖਾ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ। ਸਾਰੀ ਦਿਹਾੜੀ ਦੀ ਖੇਮੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਘੋੜੀ ਦੀ ਦੌੜ ਭਜ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਜਾ ਰਿਸ਼ਵਤ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮਕਾਨ ਦੀ ਮੁੜ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ। ਖੇਮੇ ਦੀ ਭੁਖ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਉਧਾਰ ਚਾਹ-ਡਬਲ ਰੋਟੀ ਖਾਣੀ ਪਈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦਾ

ਮੰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ।

“ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ” ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਤੀ ਦੀਆਂ ਬੇਪਰਵਾਹੀਆਂ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕੁੰਭ ਕਰਨੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਗਰੱਸੇ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਪਤਨੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਜਗਰਾਤਾ ਕਟਣਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਖਾਹਸ਼ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਨਿਪੁਣਤਾ ਸਹਿਤ ਚਿਤਰੀ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਘਟਨਾ ਹੈ । “ਸਬੀਤਾ” ਨਾਇਕਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਚੇ ਨੂੰ ਰਾਤ ਨੂੰ “ਬੂਟ” ਦਾ ਬੜਾਉਣਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੈਂਡਲ ਵੇਚ ਕੇ ਬੂਟ ਲੈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਟੋਪੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਟੋਪੀ ਲਈ ਉਸ ਪਾਸ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਵਿਚਾਰੀ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸੀ, ਪਤੀ ਹਥੋਂ, ਗਰੀਬੀ ਹਥੋਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਹਥੋਂ ਤੇ ਘਰ ਆਈ ਪ੍ਰਾਹੁਣੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਫੈਸ਼ਨ ਹਥੋਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਬੱਚਾ ਉਤਸਾਹਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਵਿਚਾਰੀ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਹਲ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਲਭ ਸਕਿਆ ਸਗੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੱਭਾ, ਉਹ ਆਂਢੀਆਂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਮਿਹਣੇ ਤੇ ਤਾਹਨੇ, ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੇ ਬੋਲ ਕੁਬੋਲ । ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਛੁਹਾਂ ਵੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਬੱਚੇ ਦੇ ਰੋਣ ਨਾਲ ਕਈ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ, ਕਈ ਸਹਾਨਬੂਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਤੇ ਕਈ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਕਈ ਹਲ ਦਸੇ ਗਏ, ਪਰ ਕੋਈ ‘ਸਬੀਤਾ’ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲਗੇ । ਅਖੀਰ ਬੁਢੀ ਅਫ਼ੀਮਣ ਦਾ ਨੁਸਖਾ ਹੀ ਵਰਤਣ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਇਆ । ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਬੁਢੀ ਦੇ ਸਖਤ ਖਿਲਾਫ਼ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ, ਗਰੀਬੀ ਦਿਆਂ ਸਾੜਾਂ ਤੇ ਲਾਸਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਤੇ ਕੁਝ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਢੀ ਦੀ ‘ਅਫ਼ੀਮ’ ਲਈ ਮਿੰਨਤ ਕਰਨੀ ਪਈ । ਭਾਵੇਂ ‘ਸਬੀਤਾ’ ਦਿਲੋਂ ਬਿਟੂ ਨੂੰ ਅਫ਼ੀਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵਿਚ ਉਹ ਕਰਦੀ ਵੀ ਕੀ ? ਭਾਵੇਂ ਦੱਸਿਆ ਗਇਆ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਸਿਹਤ-ਮੰਦ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੇ ਕਿਵਾੜ ਖੋਲ੍ਹ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਇਹ ਹੱਲ ਉਸਾਰੂ ਨਹੀਂ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਸਮੱਸਿਆ ਅਜੇ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਹਲ ਨਾਲ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸੁਹਪਣ ਦਾ ਬਲ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇਗਾ । ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸ਼ੈਲੀ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੈ ਪਰ ਹੱਲ ਨਿਰਣਾ-ਜਨਕ ਨਹੀਂ ।

“ਬਚਨ ਸਿੰਘ” ਇਕ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ, ਅਣਥਕ ਕਾਮਾ ਤੇ ਅਡੋਲ ਹੌਸਲੇ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪੁਤਰ ਬਲਬੀਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ,

ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਹੋਸਲੇ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੰਤਵ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਖੁੰਝਦਾ। ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ, ਮਘਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਅਣਥਕ ਕਾਮੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਬਾਕੀ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਲਈ ਬੜੀ ਉਸਾਰੂ ਝੁਕਾ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ 'ਸਰਨਾ' ਦੀ ਇਕ ਸਫਲ ਕਿਰਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਿਉ ਪੁੱਤ ਦੀ ਸਖਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਵੱਟ ਤੇ ਸਲਾ ਕੇ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ੇਰ ਦਿਲ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਬਲਬੀਰ ਭਾਵੇਂ ਸੱਪ ਲੜਨ ਨਾਲ ਮਰਿਆ, ਪਰ ਇਹ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਮੌਤ ਸੀ, ਦੇਸ਼ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਹੰਭਲਾ ਸੀ। (when the old cock crows, the young cock learns) ਖਰਬੂਜ਼ੇ ਦੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਦੇਖ, ਖਰਬੂਜ਼ਾ ਰੰਗ ਫੜਦਾ ਹੈ। ਬਲਬੀਰ ਨੌਜਵਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਬਹਾਦਰ ਦਿਲ ਅਗੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਜਾਦੂ ਵਿਖਾਉਣਗੇ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਮਈ ਰਚਨਾ ਹੈ। "ਵਾਹ ਦੂਲਿਓ" ਵਾਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੁਹਣੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਓ! ਤੁਹਾਡੇ ਕਿਆ ਕਹਿਣੇ" ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬੜਾ ਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹ-ਜਨਕ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਅਲੌਕਿਕਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ।

ਮਨਮੋਹਨ' ਪਾਤਰ, ਜਿਹੜਾ ਐਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਪਾਗਲ ਗਰੀਬ ਤੇ ਫਕੀਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਹਣੇ ਲਾਡਾਂ ਵਿਚ ਪਲ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਤੇ ਮੰਦਵਾਜ਼ਾ ਛਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਟੈਕਸੀ ਡਰਾਇਵਰ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਟੈਕਸੀ ਤੇ ਕਪੜਾ ਫੇਰ ਛਡਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਘਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਪੈਣ ਕਰ ਕੇ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਘਰ ਗਇਆ। ਪਿਛੋਂ 'ਬੁੰਦੂ' ਨੇ ਫੇਰ ਮਨਮੋਹਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਚੰਗੀ ਗਾਹਕੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਤੌਰੇ ਚੰਗੇ 'ਪੌਖੇ' ਦੇ ਕੋਲ ਰਖ ਲੁਏਆ। ਬੁੰਦੂ ਨੇ ਮਨਮੋਹਨ ਦੇ ਪੌਖੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਕਾਨ ਪਾ ਲਏ ਸਨ ਤੇ ਚੰਗਾ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਬਣ ਗਇਆ ਸੀ। ਮਨਮੋਹਨ ਵਿਚਾਰਾ, ਜਿਹੜਾ ਬਿਹਬਲਤਾ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਸੜਦਾ ਹੋਇਆ ਗਰੀਬੀ ਵਿਚ ਔਝੜੇ ਲੈ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਠੇਕੇਦਾਰ ਤੇ ਸੱਟੇ ਦੜੇ ਵਾਲੇ ਇਸ ਤੋਂ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭੂ ਪੌੜੇ ਖੁਆ ਕੇ ਆਪ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਖੱਟ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਮਨਮੋਹਨ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਇਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਇਹ ਦਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਉਪਰੰਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਕੀ ਹਾਲਤ ਹੋਈ। ਮਨਮੋਹਨ ਦੀ ਦਰਦਨਾਕ ਕਹਾਣੀ ਬੜੀ ਅਸਰਦਾਰ ਹੈ। ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਜੋਤਸ਼ੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੇ ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ

ਢਿਡ ਲਈ ਝੁਲਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਚਾਨਣ ਹੈ, ਪਰ ਕੋਈ ਇਸ ਵਿਚ ਅਗਰਗਾਮੀ ਪਗ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਇਆ ਗਇਆ। ਬਿਆਨ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਕਹਾਣੀ ਸਫਲ ਹੈ, ਪਰ ਆਫ਼ਾ ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਨਹੀਂ।

‘ਛਵੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤ’ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਖੂਨ-ਉਬਾਲੂ ਵਾਰਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ‘ਦੀਨਾ’ ਦਾ ਛਵੀਆਂ ਬਣਾਉਣਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਦਸਿਆ ਗਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਭੂਤਾਂ ਦੀ ਖੇਡ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਮੁੜ ੧੯੪੭ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੇਲੇ ਛਵੀਆਂ ਦੀ ਰੁਤ ਸੀ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਦੀਨਾ’ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਘੋਰ ਪਾਪੀ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਛਵੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਤੇ ਨਾ ਬਹੁਤੀ ਜਨਤਾ ਮਰਦੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਉਹ ਸੰਦ ਨਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਦੀ ਖੈਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਕੋਸਣ ਯੋਗ ਪਾਤਰ ਦੀਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਛਵੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਦਿਨ ਰਾਤ ਗਰਕ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਓਨ੍ਹੀ ਦਿਨੀਂ ਅਨੇਕ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਾਕਿਆਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ। ਮੂਨ ਦੀ ਹੌਲੀ ਖੇਡੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਰੋਹਤਾਣੀ ਦੀ ਬੱਕਰੀ ਵੀ ਖਾਧੀ ਗਈ ਸੀ। ਬੁੱਢੀ ਪਰੋਹਤਾਣੀ ਵੀ ਵਿਚਾਰੀ ਬਸ਼ੀਰੇ ਹਥੋਂ ਮਾਰੀ ਗਈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਸਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ ਉਡ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਖੂਬੀ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਐਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਲਕੁਲ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿਤਰ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਜਨੂੰਨ ਨੇ ਪਾਗਲਪਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ।

‘ਕਨਾਟ ਪਲੇਸ’ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ, ਜਿਹੜੀ ਬੀਰੇ ਦੇ ਪਿਉ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੈ, ਦੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਉਦੋਂ ਹੀਨ-ਭਾਵ (inferionty complex) ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਮੇ ਦੀ ਧੀ ‘ਪ੍ਰੇਮੀ’ ਕਨਾਟ ਪਲੇਸ ਵੇਖ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਸਫਦਰਗੰਜ ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਪਤੀ ਕਰਨ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਲੈ ਗਇਆ, ਉਸ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਕੁਝ ਢਿਲੀ ਸੀ ਤੇ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਉਸ ਤੇ ਵੀ ਖਾਰ ਆ ਗਈ। ਗੱਲ ਏਥੋਂ ਤਕ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਬੀਰੇ ਦੇ ਪਿਉ ਉਤੇ ਸ਼ੱਕ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਟਿਕ ਗਈਆਂ ਤੇ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਖਿਝ ਖਿਝ ਰਹਿਣ ਲਗੀ। ਇਕ ਬੀਰੇ ਦੇ ਪਿਉ ਨੇ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਸਫਦਰਗੰਜ

ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਖਾਲ ਵੀ ਲਿਆਂਦਾ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਦੂਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਮਰਦ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ, ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ੱਕ ਤੋਂ ਡਰਦੇ, ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਸਤ੍ਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸੁਭਾ ਤੇ ਬੜਾ ਸੁਹਣਾ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਜਿਹੜੀ ਕਲਾਕਾਰ ਵਿਖਾ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਗਜ਼ਬ ਦੀ ਹੈ। ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਠੰਡਾ ਸਾਹ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਵੀ ਕਨਾਟ ਪਲੇਸ ਵੇਖ ਅਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਚੇ ਵੀ ਗੰਦੇ ਰਖਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਵੀ ਟਿਚਨ ਹੋ ਗਏ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਜ਼ਿਦ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਦੋਵੇਂ ਕਈ ਸੁਖੀ ਵਸਦਿਆ ਨੂੰ ਨਰਕ-ਵਾਸੀ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਹਲ ਜਾਂ ਮੰਤਵ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬੜਾ ਸਫਲ ਹੈ। ਮੰਤਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੱਕ ਤਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਸੱਚ ਬੋਲ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਨਫਰਤ ਤਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਨਫਰਤ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤਿਆ ਜਾਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦੀ ਨਫਰਤ ਦਾ ਜਨਾਜ਼ਾ ਕਨਾਟ ਪਲੇਸ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

‘ਆਸ’ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਸ਼ਰਣਾਰਥੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਉਜੜੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਲੋਡੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਟਿਕਾਣਾ ਮਿਲ ਗਇਆਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ ਨੇ ਇਕ ਉਹ ਪਾਤਰ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਧੀ ਨਵਜੀਤ ਨੇ ਪੁਤਰ ਨਵਜੋਤ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਝੱਲੀ ਪੈ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਸਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਮ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਢਾਂਗੇ ਤੇ ਬੰਬਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਫ ਨਹੀਂ ਵਲ੍ਹਟੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਉਪਰ ਵੀ ਬਲਵਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਬੈਨੀ ਹੈ—ਉਹ ਹੈ ਸੰਗਠਤਾ, ਜਿਹੜੀ ਐਟਮ ਬੰਬਾਂ ਤੇ ਹਾਈਡਰੋਜਨ ਬੰਬਾਂ ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਤਰ, ਬੁਢਾ, ਜੋ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੈ, ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਨੇ ਕਹੇ ਸਨ : ‘ਸੁਖਵੰਤ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਰੋਈਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜੰਮ ਵਰਗੀਆਂ, ਜੋ ਹਰ ਇਕ ਹਾਈਡਰੋਜਨ ਬੰਬ ਨੂੰ ਸੂਲੀ ਤੇ ਟੰਗ ਦੇਣਗੀਆਂ।’ ਇਹੋ ਹੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਬੁਢੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜੀਉਣ ਦੀ ਆਸ ਬਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਉਹ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਕੋੜੇ ਪੁਤਰ—ਨਵਜੋਤ, ਧੀ ਨਵਜੀਤ (ਬੁਢੇ ਦੇ ਬਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰਖੇ ਨਾਂ) ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲੇ ਅਖਬਾਰ ਦੀ ਖਬਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸਰਨਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੰਗਬਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਖੀਰ ਤੇ ਪਛੋੜਣਾ ਪਵੇਗਾ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰੂ-ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਬੰਦਸ਼ ਲਾਉਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ

ਨੇ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗਠਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

‘ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾ’ ਇਸ ਹਥਲੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿਚਲੀ ਅੰਤਲੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਗਤਿਸ਼ੀਲ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਵਿਆਹੁਤਾ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਚੁਗਿਰਦੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਉਥੋਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਅਜੇ ਉਡਾਰੀ-ਫੁਹ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਚਾਅ, ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਸਧਰਾਂ, ਕਾਵਿ-ਦਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਮਲੂਕ ਮੁਸਕਾਨਾਂ ਦੇ ਖੰਭ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਦੇ ਕੁਚਾਲੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵੀ ਛਾਪ ਮਹਿਸੂਸਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਵ-ਵਿਆਹੁਤਾ ਬੜੀ ਅਨੁਭਵੀ ਹੈ, ਕਾਵਿ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨਾਲ ਜੋੜ ਉਸ ਲਾਲੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਜਾਪਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕੌਮਲਤਾਵਾਂ, ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮ-ਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਖਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਮੋੜਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੂਝ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਕੋ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਬੱਚੇ। ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਪਿਉ ਹੈ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਪੁੱਤਰ। ਵਿਆਹ-ਸਮਾਪਤੀ ਦਾ ਅਜੇ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਦਿਹਾੜਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਉ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆ ਹਿਸਾਬ ਪਤਾ ਕਰ ਲਈਏ। ਉਸ ਨੂੰ ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਸਤਾ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਤਿ ਦਿਹਾੜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ। ਨਵ-ਵਿਆਹੁਤਾ ਨੂੰ ਆਲੂ ਖਾਣ ਦੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਸੀ, ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਆਲੂ-ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਦੇ ਟੇਟੇ ਚੜ੍ਹਾ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜੋੜਤਾ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਸੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਮਾਇਕ-ਰੁਚੀਆਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਇਆ ਹੈ।

“ਸਰਨਾ” ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਸ਼ਲਾਘਾ-ਯੋਗ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲਾ ਵਿਸ਼ਯ-ਵਸਤੂ ਸਾਡੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਚੁਣਿਆ ਗਇਆ ਹੈ। ਬਹੁਤੀ ਕਲਾ ਜੇਕਰ ਉਘੜ ਸਕੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਬੜੀ ਸੁਖੜਤਾ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਗਇਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਆਲੋਚਕ Somerset Maugham ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕੋ ਘਟਨਾ, ਇਕੋ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਸਮਾਂ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਇਕੋ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਣ ਦੀ ਸੀਮਤਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਾਤਰ, ਅੰਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ : ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਪ੍ਰਧਾਨ । ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੁਝ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਕਸਵਟੀ ਤੇ ਪੂਰੀਆਂ ਉਤਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਕਮੀਜ਼, ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹਲ, ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ । “ਕਮੀਜ਼” ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ, “ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ” ਵਿਚ ਫੈਸ਼ਨ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਮੰਦਹਾਲੀ, “ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾਂ” ਵਿਚ ਅਨਜੋੜਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਚਿਤਰੀ ਗਈ ਹੈ, “ਰਿਸ਼ਵਤ” ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਤੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਗਰੀਬਾਂ ਦਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਆਦਿ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਅਮੀਰਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ । “ਛਵੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤ” ਤੇ “ਨਰੋਈ ਮਹਿਕ” ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਚਿਤਰਿਆ ਗਇਆ ਹੈ । “ਬਚਨ ਸਿੰਘ” ਤੇ “ਪੋਖਾ” ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ । “ਬਚਨ ਸਿੰਘ” ਵਿਚ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬਲਬੀਰ ਵੀ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੀ ਇਜ਼ਤ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ । ‘ਪੋਖਾ’ ਵਿਚ ‘ਮਨਮੋਹਨ’ ਪਾਤਰ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਝਾਕੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਹੈ । “ਆਸ” ਤੇ “ਡਿੰਪਲ ਡਮ” ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ । “ਡਿੰਪਲ ਡਮ” ਵਿਚ ਉਲਾਦ ਸੰਕਟ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਆਦਿ । “ਆਸ” ਵਿਚ ਵੀ ਉਲਾਦ ਸੰਕਟ (ਬੁਢੇ ਦੇ ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ) ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਦੀ ਘਟਨਾ । ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਸਫਲ ਹਨ । ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤਾਂ ਸੁੰਦਰ ਕਲਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਲੀਹ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਇਆ ਹੈ । ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਲਾ ਦੇ ਪਖੋਂ ਸਫਲ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਤਕਰੀਬਨ ਸਫਲ ਆਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ । ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ।

* *

ਮੂਲ : ਡਾ: ਵੈਰੀਅਰ ਐਲਵਿਨ—
ਅਨੁਵਾਦਕ : ਸ਼ਾਕਿਰ ਪੁਰਸਾਰਥੀ—

ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਸੰਗ੍ਰਹ

ਪ੍ਰਸਿਧ ਅਮੀਕਨ ਲੋਕ-ਵਾਰਤਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ 'ਨਾਰਮਨ ਬ੍ਰਾਉਣ' ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤੀਕਰ ਭਾਰਤ ਅਰ ਉਧ ਦੇ ਪੜੋਸੀ ਦੇਸ਼ਾਂ—ਲੰਕਾ, ਬਰਮਾ, ਮਲਾਇਆ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਲਗ-ਭਗ ੩੦੦੦ ਕਹਾਣੀਆਂ ਛਪ ਕੇ ਪਛਮੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਲੰਕਾ ੩੧੦, ਸੰਥਾਲ ਪਰਗਣਾ ਦੀਆਂ ੨੩੦, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ੩੦੦, ਅਤੇ ਮੱਧ-ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ੫੦੦ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਫੋਕ ਟਲਸ ਆਫ ਮਹਾ ਕੋਥਲ ਨਾਉਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ੧੫੦ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਕਤਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ੫੫ ਮੇਰੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅੰਦਰ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਵੀ ਉਪਰ ਦੀਆਂ ਸੰਖਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਈਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਮੱਧ-ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ੨੫੫ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਿੰਤੂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਕੁਲ ੩੦੦੦ ਦੀਆਂ ੩੦੦੦ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਕੋਲੋਂ ਵਖਰੀਆਂ ਅਤੇ ਭਿੰਨ ਹਨ ਤੇ ਨਿਰਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤਿ-ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਛਾਣਨੀ ਅੰਦਰ ਛਣ ਕੇ ਉਹ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਖਿਲਰ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਐਥੋਂ ਤੀਕਰ—ਕਿ ਸਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਰਹ ਸਕੀਆਂ। ਹਿੰਦੂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵੀ ਅਪਣਾ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਬਲੁਮਫੀਲਡ ਦਾ ਕਹਣਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਣ 'ਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਥਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਲੱਛਣ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਦੋਹਰਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵੇਦਾਂ ਦੇ 'ਅਖਿਆਨ' (ਕਹਾਣੀਆਂ) ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਕਾਵਿ, ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਕਥਾ-ਸੰਗ੍ਰਹ ਅੰਦਰ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਓਤਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੰਜ-ਤੰਕੂ ਅਰ ਜਾਤਕ

ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਉਪਦੇਸ਼-ਮਈ ਅਰ ਸਦਾਚਾਰ-ਮੂਲਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਕਥਾ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਤੇੜ੍ਹ ਆਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਘੋਸ਼ ਦੀ ਕੀਤੀ ਧੱਮਪਦ (ਬ੍ਰਹਮਸਪਦ) ਅਤੇ ਅਵਦਾਨਾਂ ਦੀ ਟੀਕਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੇ ਜਾਤਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਿਧ ਬਣਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਜੈਨ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਟੀਕਾ-ਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੇਵੇਂਦਰ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਰਗੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੰਡੀ, ਬਾਣ ਅਤੇ ਸੁਬੰਧੂ ਵਰਗੇ ਕਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਹ ਅਦੁਤੀ ਅਲੰਕਾਰ-ਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ 'ਬ੍ਰਿਹਤਕਥਾ' (बृहत्कथा) ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਸੁਧ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਕਥਾ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਭਾਵੇਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵਿਸਾਰਿਆ ਗਇਆ) ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ 'ਬ੍ਰਿਹਤਕਥਾ' ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਅਨੁਵਾਦ—ਕਥਾ ਸਰਿਤ ਸਾਗਰ, ਬ੍ਰਿਹਤਕਥਾ ਮੰਜਰੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਹਤ ਸ਼ਲੋਕ ਸੰਗ੍ਰਹ ਅਰ ਵੈਤਾਲ ਪਚੀਸੀ (वेताल पंचविंशति) ਵਿਕਰਮ ਚਰਿਤ੍ਰ ਅਤੇ ਸਪਤਤੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਠ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੀ, ਜਿਥੋਂ ਤੀਕਰ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ ਅਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਇਕ ਅਲੱਗ ਧਾਰਾ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਬ੍ਰਹਿਮਣ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਗੁਣੀ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਜੈਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਮਹਾਂ-ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਪਿਛਲੀ ਇਕ ਸਦੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮੋਹਨਤ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹ ਦੇ ਬਾਰੇ ਬਲੁਮਫੀਲਡ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਚਾਲ੍ਹੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤ੍ਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਚੌਖੀ ਟੱਕਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਤੀਕਰ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣਗੀਆਂ। ਬੇਸ਼ਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਰ ਗੂੰਜਦਾ ਹੈ। ਕਿੰਤੂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕੁਝ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ—ਅਰਥਾਤ

ਇਹ ਸਭੇ, ਉਹ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ — ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕੀਆਂ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀਆਂ — ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ । ਹਿੰਦੂ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੜ ਸੰਸਕਾਰ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹਰਾ ਕੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਭਾਰਤ ਜੇਹੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿਆ, ਸਗੋਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਅਰ ਪੂਰਬੀ-ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ, ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ — ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ-ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਆਖਦੇ ਹੀ, ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਆਈ ਕਥਾ-ਸਾਹਿਤ, ਤਿੱਬਤੀ, ਮੰਗੋਲੀ, ਦੂਰ ਭਾਰਤੀ, ਚੀਨੀ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਹਨ ਤੇ ਇਥੇ ਉਸ ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਆ ਕਿ ਹਿੰਦੂ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸੰਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਫੁਟਕਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੱਛਮੀ-ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਹਨ — ਜਿਹਾ ਕਿ ਜਰਮਨ ਵਿਦਵਾਨ “ਬੇਨ” ਅਰ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤ ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ 'ਚ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ, ਫੇਰ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਡੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਹਤਵ-ਪੂਰਣ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਥਵਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ-ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉਦੇਸ਼ ਆਖਦੇ ਹਾਂ । ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਰਵਤਰ ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਸਭਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਥਾਕਾਰ ਜਾਂ ਲੇਖਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪੂਰੀ ਮਾਲਾ ਹਥ 'ਚ ਲੈ ਕੇ ਟੁਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਭਰ੍ਹਾਂ ਕੇਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਾਣੇ ਚਹੁਵੀਂ ਪਾਸੀਂ ਖਿਲਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਫੇਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਪਰੋਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਕਥਾ-ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ, ਸਭ ਕਦੋਂ, ਕਿਹੜਾ ਉਦੇਸ਼, ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ, ਕਿਸ ਸੰਕੇ ਤੇ ਅਤੇ ਕਿਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਮੁੜ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਪਵੇ, ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਠੀਕ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗ੍ਰਹਾਂ ਤੇ ਇਕ ਝਾਤ ਪਾਵਾਂਗੇ । ਕਿਸੇ ਇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਮੌਖਿਕ (verbal) ਸਾਹਿਤ

ਤੇ ਅਲਗ ਅਲਗ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ; ਇਸ ਲਈ ਉਚਿਤ ਇਹੋ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਾਮੂਹਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ ।

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਸੰਗ੍ਰਹ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਹਤਵ-ਪੂਰਣ ਅਵਸਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਇਆ, ਜਦੋਂ ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਮਪਲ ਨੇ ਸੰਨ ੧੮੬੬ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਰੇਵਰੇਂਡ ਐਮ ਹਿਸਲਪ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰ ਕੇ ਛਾਪਿਆ । ਇਹ ਲੇਖ ਮਧ-ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਛਾਪੀ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਵੀ ਦਿਤਾ ਗਇਆ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਛਾਪਣ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਗੰਭੀਰ ਜਤਨ ਸੀ, ਕਿੰਤੂ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ 'ਹਿਸਲਪ' ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਲਾਘਾ-ਯੋਗ ਪ੍ਰਯਤਨ ਨੂੰ ਫਲ ਨਹੀਂ ਲਗਿਆ ; ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਆਦਰਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਲਿਖਣ-ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਪੰਡਤਾਉ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਰੋਚਕ ਨਾ ਰਹੀ । ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਨਿਸ 'ਫੋਅਰ' ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹ 'Old Deccan Days' (ਦੱਖਣ ਦੇ ਬੀਤੇ ਦਿਨ) ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਹ ਬੜਾ ਰੋਚਕ ਤੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸੀ । ਸਗੋਂ ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਧੇਰੇ ਸੁਆਦਲਾ ਜਾਪਿਆ । ਤੁਰਤ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਕਰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਉਸ ਵਲ ਖਿਚਿਆ ਗਇਆ । ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਪੂਰਬ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਉਲਥਾਇਆ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਸੰਨ ੧੮੭੧ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਬਾਰੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ । ਡਾਲਟਨ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਵਧੀਆ ਪੁਸਤਕ 'ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਜਾਤੀ-ਤੱਤਵ ਨਿਰਣਯ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਡੈਮੰਡ ਨੇ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਅਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪਤ੍ਰਿਕਾ 'ਇੰਡੀਅਨ ਏਂਟੀਕੁਏਰੀ' ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਛਾਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਕੰਮ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਖੀਰ ਵੇਲੇ ਤੀਕਰ ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ ੧੮੭੯ ਤਕ ਨਿਯਮ ਪੂਰਵਕ ਕਰਦੇ ਰਹੇ । ਇੰਡੀਅਨ ਏਂਟੀਕੁਏਰੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਛਪਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ । ਪਰੰਤੂ ਸੰਗ੍ਰਹ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋ ਮਹਤਵ ਪੂਰਣ ਪੁਸਤਕ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ, ਉਹ 'ਰੇਵਰੇਂਡ-ਲਾਲ-ਬਿਹਾਰੀ-ਡੇ' ਦੀ Folk Tales of Bengal ਸੀ—ਜਿਹੜੀ ੧੮੮੩ ਵਿਚ ਛਪੀ । ਸ੍ਰੀ 'ਡੇ' ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਰਿਚਰਡ ਟੈਮਪਲ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਸ੍ਰੀ ਨਤੀ ਐਫ. ਏ. ਸਟੀਲ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ 'ਵਾਈਡ ਏਵੇਕ ਸਟੋਰੀਜ਼' ਨਾਂ ਦਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਛਾਪਿਆ, ਜੋ ਬੜਾ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਬਣਿਆ ਹੈ ।

ਉਹ ਸੰਗ੍ਰਹ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਜੋ ਉਸ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਨੇ ਉਦੋਂ ਤੀਕਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੜੀਵਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਸਾਲ ਨਰੇਸ਼-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਇੰਡੀਅਨ-ਏਂਟੀਕੁਏਰੀ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮੋਹਨਤ ਦਾ ਜੋ ਪਰਿਚਯ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਅਨ ਅਰ ਚੰਗਿਆਈ ਦਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇ।

੧੯੯੦ ਵਿਚ ਡਬਲਯੂ-ਕੁੱਕ ਨੇ ਆਪਣੇ "ਨਾਰਥ-ਇੰਡੀਅਨ ਨੋਟਸ ਐਂਡ ਕੁਏਰੀਜ਼" ਨਾਂ ਦੀ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਸ੍ਰੀ 'ਕੁੱਕ' ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਰਬ-ਸ਼੍ਰੇਣ ਲੋਕ-ਵਾਰਤਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਏਸ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਛਪੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਹੀ 'ਰੇਵਰੇਂਡ-ਏ-ਕੈਂਪਵੈਲ' ਅਤੇ 'ਰੇਵਰੇਂਡ-ਲੇ-ਐਚ-ਨੌਲੀਜ਼' ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿਧ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸੰਥਾਲ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਆਰ. ਐਸ. ਮੁਕਹਜੀ ਦੀ 'ਇੰਡੀਅਨ ਫੋਕ ਲੋਰ', ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਡਕੋਟ ਦੀ 'ਸ਼ਿਮਲਾ-ਵਿਲੇਜ ਟੇਲਜ਼' ਅਤੇ ਰੇਵਰੇਂਡ-ਸੀ-ਸਿਨਰਟਨ ਦੀ 'ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਟੇਲਜ਼ ਫਰਾਮ ਪੰਜਾਬ' ਨਾਉਂ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਸਿਨਰਟਨ ਦੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ੧੯੦੮ ਵਟਲੇ ਸੰਸਕਰਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ੧੯੦੯ ਵਿਚ ਸੀ. ਐਚ. ਬੋਮਪਸ ਨੇ, ਜੇਹੜੇ ਕਿ ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸ ਦੇ ਆਦਮੀ ਸਨ, ਸੰਥਾਲੀ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਛਾਪਿਆ। ਉਸ ਸੰਗ੍ਰਹ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤਕ ਦੇ ਛਪੇ ਸੁਚੱਜੇ ਤੇ ਉਚੇਰੇ ਸੰਗ੍ਰਹਾਂ 'ਚੋਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਸਤਕ ਬਿਨਾ ਟਿਪਣੀਆਂ ਤੋਂ, ਤੇ ਬੜੀ ਮਾਮੂਲੀ ਜੇਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ—ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ, ਇਤਨੀ ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਐਨਾ ਸੁੰਦਰ, ਸਰਲ ਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਅਜੇਹੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਉਹ ਸੰਗ੍ਰਹ ਅਜ ਵੀ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਸਾਲ ਪਹਿਲੋਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਪੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ 'ਐਮ. ਕੁਲਕ' ਦੀ 'ਬੰਗਾਲੀ ਹਾਊਸ ਹੋਲਡ ਟੇਲਜ਼' ਤੇ ਸੋਮਨਾ ਦੇਵੀ ਦੀ 'ਓਰੀਅੰਟਲ ਪਰਲਜ਼'—ਇਹ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹੀ ਉਚੇਰੀ ਪਧਰ ਦੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਸ਼ਾਧਾਰਣ, ਬਾਜ਼ਾਰੂ ਜੇਹੀਆਂ ਤੇ ਬਿਅਰਥ ਹੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਸੰਗ੍ਰਹ 'ਪਾਰਥਰ' ਦਾ 'ਵਿਲੇਜ ਫੋਕ ਟੇਲਜ਼ ਆਫ ਸੀਲੌਨ' ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਤਿੰਨਾਂ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚ

ਛਪਿਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਸੀਲੋਨ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਅਜ ਕਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵੱਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਬਹੁਤ ਘਟ ਗਇਆ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਦਵਤਾ-ਪੂਰਨ ਅਧਿਅਨ ਅਤੇ ਰਿਸਰਚ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚੀ ਨਾਲ ਲਗੇ ਹੋਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਗਇਆ ਹੈ। ਪੇਂਜਰ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਕਥਾ-ਸਾਹਿਤ ਸਾਗਰ' ਅਤੇ 'ਬਲਮਫੀਲਡ' ਸਕੂਲ ਦੇ ਅਮੀਕਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸੰਸਾ-ਯੋਗ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ 'ਮੈਨ-ਇਨ-ਇੰਡੀਆ' ਅਰ ਬਿਹਾਰ-ਉੜੀਸਾ ਰਿਸਰਚ-ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਜਰਨਲ ਵਿਚ ਛਪੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਿੱਕੇ-ਵੱਡੇ ਲੇਖਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪਰਾਚੀਨ-ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਉਤੇ ਨਵੀਂ ਰੋਸ਼ਣੀ ਪਈ ਹੈ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਵਾਰਤਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੇ (ਆਸਾਮ ਤੋਂ ਛੱਟ) ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਈ। ਸਰਤ ਚੰਦਰ ਰਾਏ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤੀ ਇਥਨੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਸਰਵੇ (ਜਾਤੀ-ਤੱਤ੍ਵ ਸੰਬੰਧੀ ਸਰਵੇ) ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਇਸ ਦਰਜਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਗੁੰਅਰਸਨ ਨੇ ਗੌਂਡ ਆਦਿ ਵਾਸੀਆਂ ਤੇ ਲਿਖੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕਤ੍ਰ ਹੋਇਆ ਭੰਡਾਰ ਐਸਾ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਖਿੱਚ ਨਾ ਪਾਵੇ। ਉਸ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਵੀ, ਆਖਿਆਨ ਵੀ, ਦੇਸ਼ ਅਰ ਪਾਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾਮਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ — ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਮਿਲਣਗੇ। ਕਿੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੰਭੀਰ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਵਿਦਵੱਤਾ-ਪੂਰਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾ ਸਧਾਰਨ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਜੀਅ-ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਲਈ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ

ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਨਰਟਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਦੇ ਭਾਰ ਨੂੰ ਹੌਲਾ ਕਰਨਾ, ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪਰਦਾ ਪਾਉਣਾ ਜਾਂ ਹਸਾਉਣਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਛਾਪੇ ਗਏ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਜੇਹੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਕੋਈ ਗਾਰੰਟੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਵਧੇਰੇ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਾਂ ਉੱਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀਅਤ (ਭਾਵੁਕਤਾ) ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਪਰਦਾ ਪਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਜੇਹੜੀ ਕਿ ਸਿਧੀ-ਸਾਦੀ ਤੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਜੀ-ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਲਈ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਬਦਲ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਂ ਜੋੜ ਦੇਣੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਹੀ ਲੱਗਣ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸੰਦੇਹ ਬਣਿਆ ਹੀ ਰਹੇਗਾ।

ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਾਂ ਵਿਚ ਨੰ., ਥਾਂ, ਤਿੱਥ ਅਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਠੀਕ ਹਵਾਲੇ ਵਜੋਂ ਬੜੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ, ਕਦੋਂ, ਕਿਸ ਥਾਂ ਤੇ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖੇ ਗਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ (Old Deccan Tales) ਦੀ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸੰਸਾ-ਯੋਗ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਿਸ 'ਫ੍ਰੇਯਰ' ਬੰਬਈ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਸਰ ਬਾਟਲ ਫ੍ਰੇਯਰ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੇਂਡੂਆਂ ਜਾਂ ਆਦਿ-ਜਾਤੀਆਂ 'ਚੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੰਗ੍ਰਹ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੀ ਹੈ — ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਸੁਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੇ ਜਾਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਦੇਸੀ ਆਇਆ' ਵੀ ਨਾਲ ਜਾਂਦੀ। ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਮਿਸ ਫ੍ਰੇਯਰ ਦਾ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਅਕਸਰ ਦਿਨ ਕੱਟਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਉਹ ਆਇਆ ਆਪਣੀ ਟੁੱਟ-ਫੁੱਟੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਹੀ ਥੋੜੀਆਂ ਜੇਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਿਸ ਫ੍ਰੇਯਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿਚ ਛਾਪੀਆਂ ਹਨ। ਬਦ-ਕਿਸਮਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਿਸ ਫ੍ਰੇਯਰ ਦੀ ਇਹੋ ਜੇਹੀ ਸਾਫ-ਗੋਈ ਦਾ ਅਨੁਸਰਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਰ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰੇਵਰੇਂਡ ਲਾਲ ਬਿਹਾਰੀ ਦੇ ਸਰੀਖੇ ਲੇਖਕ ਵੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹ-ਢੰਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ਯ 'ਚ ਸਾਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਹੀ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਬਚਪਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਬੁਢੀ ਸੁਆਣੀ ਕੋਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ

ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ, ਕਿੰਤੂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਡ-
 ਮੁਡ ਹੋ ਗਈਆਂ ਕਿ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪੈਰ ਦੂਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ, ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਦਾ
 ਸਿਰ ਚੌਥੀ ਦੇ ਪੈਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਇਆ। ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਬੰਗਾਲੀ ਈਸਾਈ ਔਰਤ
 ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ — ਜਿੰਨ੍ਹੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਅਪਣੀ ਦਾਦੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ
 ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ
 ਨੂੰ ਇਕ ਬੁੱਢੇ ਬ੍ਰਹਮਣ ਕੋਲੋਂ, ਕੁਝ ਇਕ ਨਾਈ ਤੋਂ, ਤੇ ਕੁਝ ਇਕ ਨੌਕਰ ਕੋਲੋਂ
 ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ।
 ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਸੁੀ ਤੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬੰਗਲਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਪ੍ਰੰਤੂ
 ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਣ
 ਵਾਲੇ ਕੌਣ ਸਨ, ਉਹ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵੀ ਸਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜਾਂ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੇ
 ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਕੀ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ 'ਡਕੋਟ' ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ
 ਚਪ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਾਊਨ-ਕੰਟਰੀ
 (ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਢਲਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ) ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਮਲਾ ਜ਼ਿਲੇ
 ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਾਨ ਔਰਤਾਂ ਕੋਲੋਂ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ, ਉਸੇ
 ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਜਲ ਨਾਲ ਲਿਖ ਲੀਤਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਦੀਆਂ
 ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕਤਾ ਤੇ ਅਵੱਸ਼ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ-
 ਸੋਮੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜੇ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਜਾਨਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਤੇ ਉਸ
 ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਿੰਤੂ ਸ਼ੇਖ-ਚਿਲੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਡੇ' ਅਰ
 'ਡਕੋਟ' ਨੇ ਫੇਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖ ਛਡਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ-ਚਿਲੀ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ
 ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹ (Folk Tales of Hindustan) ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ
 ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਇਤਨੇ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਭਾਗ
 ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਕੱਤ੍ਰ ਕੀਤੀਆਂ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼
 ਇਹੋ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਅਤੇ
 ਨੌਜਵਾਨ ਬਾਲਿਗ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖ ਕੇ, ਥੋੜ੍ਹੀ ਜੇਹੀ ਕਾਂਟ-ਛਾਂਟ
 ਨਾਲ ਛਾਪ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਮਾ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਜੂ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਇਕ ਯੋਗ ਲੇਖਕ ਹਨ ;
 ਆਪਣੀਆਂ ੧੦੦ ਭਾਰਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਲੈ ਕੇ ਸਾਮੁਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।
 ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤ
 ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ
 ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਐਮ-ਕੁਲਕ
 ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਯੋਗ ਬ੍ਰਹਮਣ ਨੌਜਵਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਜੇਹੜਾ ਕਿ ਬਹੁਤ

ਦਿਨ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਭਤੀਜੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸੋਭਨਾ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਪੇਂਡੂਆਂ ਤੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਇਕ ਅੰਨ੍ਹੇ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। 'ਮੈਕੇਂਜੀ' ਦੀ (Indian Fairy Stories) ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮੂਲ ਸੋਮੇ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ; ਸਗੋਂ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਪਾਠ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਡਾ ਬਦਲ ਦਿਤਾ ਹੈ। ੧੯੦੩ ਵਿਚ ਜੀ-ਜੇਠਾ ਭਾਈ ਲਿਖਿਤ (Indian Folk Core) ਨਾਂ ਦਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੋਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਗੁਜਰਾਤੀ ਵਿਚ ਛਪੀ, ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚੋਂ ਹੀ ਇਕੱਤ੍ਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਹਨੇਰੇ 'ਚ ਹੀ ਰਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਿਹੋ ਜੇਹੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਇਕੱਤ੍ਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਆਪਣੀ **Legends of the Panjab** (ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ) ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨਿਸ਼ਕਪਟ ਭਾਵ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪੱਧਤੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸ਼ਲਾਘਾ ਯੋਗ ਹੈ, ਕਿਤੂ ਇਸ ਡਰ ਨਾਲ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਪਾਠਕ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਹੰਕਾਰ ਨਾ ਸਮਝ ਬੈਠਣ, ਆਪਣੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਖਿਮਾਂ ਮੰਗਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਚਿਆਈ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰੁਖ਼ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਪਰਿਚੈ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਜ ਸਮਾਂ ਬਦਲ ਗਇਆ ਹੈ। ਅਜ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਵਾਰਤਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਕੋਲੋਂ, ਸਿਰਫ ਅਹੰਕਾਰ ਭਾਵ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਕੋਚ ਦੇ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਵਿਸਤਾਰ ਦੱਸਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਗੰਭੀਰ ਦੋਸ਼ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਤਰ-ਵਿਉਂਤ ਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ। ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਨੇ ਹਿਸਲਪ ਦੀ ਅਸਲੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ 'ਗੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਪ੍ਰਚਰਿਤ ਅਤੇ ਕਾਬਿਲੇ-ਏਤਰਾਜ਼' ਭਾਗ ਨੂੰ ਅਲਗ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਕਲੇਵਰ ਨੂੰ ਤਰਾਸ਼ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਕਰੀਬਨ ਅੱਧੀ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਪਰੀਪਾਟੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖ ਦਿੱਤੀ। ਸਚ ਮੁਚ ਇਹ ਉਲੇਖਨੀਆਂ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਕਾਰਜ ਪਾਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼-ਸੁਆਣੀਆਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਸਮਝਿਆ ਗਇਆ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬੰਗਾਲ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਈ ਮਿਸਟਰ ਡੇਟੇ, ਸੰਥਾਲੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਈ ਰੇਵਰੇਂਡ ਬੈਂਡਿੰਗ ਕੈਂਬਲ ਦੇ, ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ

ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਈ ਜੇ. ਐਚ. ਸੀ. ਨੌਲੀਜ਼ ਅਤੇ ਰੇਵਰੇਂਡ ਸ੍ਰਿਨਰਟਨ ਆਦਿ ਦੇ ਰਿਣੀ
 ਹਾਂ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਆਣੀਆਂ 'ਚੋਂ ਮਿਸ ਫ੍ਰੇਯਰ, ਮਿਸ ਸਟੋਕਸ, ਮਿਸ ਥਾਰਨ ਹਿੱਲ,
 ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸਟੀਲ, ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਡਕੋਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਿੱਟਾ
 ਇਹ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪਾਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸੁਣਨ ਯੋਗ ਹੀ
 ਬਣ ਸਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਖੈਰ ਉਤਨੇ ਖੇਦ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸ ਦਾ
 ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਮ-ਕਾਜ ਦੀ ਅਸਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ
 ਇਕਾਂਗੀ ਚਿਤਰ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਡਕੋਚ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਸ਼ਿਮਲਾ
 ਵਿਲੇਜ ਟੇਲਜ਼ (Simla Village Tales) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ—'ਇਕ
 ਦੋ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਆਦਮੀ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਸਥਾਨੀਆ ਲੋਕ-ਵਾਰਤਾ ਬਾਰੇ
 ਕਾਫੀ ਗਿਆਨ ਸੀ, ਬੁਲਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿਆ ਗਇਆ।
 ਪਰੰਤੂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਉਂਜੋ ਮੈਂ ਵੇਖ
 ਚੁਕੀ ਸਾਂ ਕਿ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੀਆਂ ਪੇਂਡੂ ਸੁਆਣੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਸਨ,
 ਉਹ ਬੜੀਆਂ ਗੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਪਵਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਆਪਣੇ
 ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਹ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ।' ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੈਂਬਲ ਇਸ ਗੱਲ
 ਨੂੰ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਕੰਮ
 ਲਇਆ ਹੈ। ਮੁਹੱਜਬ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾ ਸੁਣਾਏ ਜਾਣ ਯੋਗ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ
 ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਲਗ ਕਰ ਛਡਿਆ ਹੈ। ਸੀਲੋਨੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹ-ਕਰਤਾ 'ਪਾਰਕਰ'
 ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਲਕਸ਼ਨ ਦਾਹਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ
 ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੇਵਲ ਪੇਂਡੂਆਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਹੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕਲਪਨਾ
 ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਗੰਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਮਾੜ੍ਹਾ ਵਿਚ ਆ
 ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੜੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਨਾਲ ਇਹ
 ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਇਸ ਪੂਰੀ ਜਿਲਦ ਅੰਦਰ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੀ ਕਹਾਣੀਆਂ
 ਵਿਚ ਬੜੀ ਜੇਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ
 ਕਰ ਸਕਦਾ, ਸੀਲੋਨ ਦੇ ਦੇਹਾਤੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਦੇਹਾਤੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਪੂਰੀ
 ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ-ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਕਿ Old
 Deccan Tales ਵਰਗੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਪੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਹਾਤੀ ਮੁੰਡਿਆਂ
 ਦੇ ਫ਼ੌਹਸ ਮਜ਼ਾਕ ਜਾਂ ਸ਼ਰਾਬੀਆਂ ਦੇ ਗੰਦੇ ਮਖੌਲਾਂ ਨਾਲ ਦੂਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰੰਤੂ
 ਅਨੇਕ ਅਜਿਹੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਬਣੇ।
 ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਥਾਈ ਅਰ ਸੀਲੋਨੀ ਸੰਗ੍ਰਹ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਗੰਦੇ ਅਤੇ ਉਜੱਡ ਕਿਸਮ ਦੇ
 ਮਜ਼ਾਕ ਨੂੰ—ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਦੇਹਾਤੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਭਾਵ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਇਤਨੇ

ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—ਅਲਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ।

ਨਾਰਮਨ ਬ੍ਰਾਉਨ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਗ੍ਰਹ 'ਚੋਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਅਲਗ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ—ਥੋੜੀਆਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਧੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਉਲਥਾਇਆ ਹੈ । ਸੁਤੇ ਭਾਰਤੀ ਲੇਖਕ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਹਨ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪੰਡਿਤ ਨਰੇਸ਼ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿਚ ੪ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ 'Tales of Daccan' ਨਾਂ ਨਾਲ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਅਸਲੋਂ ਮੌਖਿਕ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ—ਸਗੋਂ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ 'ਅਲਕੋਸ਼-ਕਥਾ' ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਤਾਮਿਲ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦੋ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕ ਨਿਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਸਾਫ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਮੈਂ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਮਿਸਟਰ ਜੀ. ਆਰ. ਸੁਬ੍ਰਹਿਮਾ ਪੰਤਾਲੂ ਦੀ 'Folk Lore of the Talgus' ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਕਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਹਿਤੋਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਤੇਲਗੂ ਪਾਠ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਰਿਛੇਦ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ । ਮਿਸਟਰ ਰਾਮਾ ਸਵਾਮੀ ਰਾਜੂ ਦੀ 'Indian fables' ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸੰਦੇਹ-ਪੂਰਨ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ 'ਚੋਂ ਲਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਭੇ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਮੰਨ ਲੀਤਾ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਪਏਗਾ ਕਿ ਸੰਗ੍ਰਹ-ਕਰਤਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ।

ਅੰਤ ਵਿਚ—ਅਨੇਕ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੂਲ ਨਾਲ ਇਤਨੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ, ਜਾਂ ਫੇਰ ਉਹ ਅਜੇਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਤੇ ਸੋਧੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਆ ਜਾਪਦਾ । ਸ਼ਰਤ ਚੰਦਰ ਰਾਏ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਬੜੇ ਥੜਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬਣ ਗਏ ਹਨ । ਇਹੋ ਹਾਲਤ 'ਪਾਰਕਰ' ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦੀ ਵੀ ਹੈ । ਲੇਖਕ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣ । ਕਿੰਤੂ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅੰਦਰ ਵਿਆਰਕਨ ਦੀਆਂ ਚੁਸਤੀਆਂ ਚਾਲਾਕੀਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫੇਰ ਉਹ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਸਾਹਿਤਕ ਲੇਖਣ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਐਫ. ਏ. ਸਟੀਲ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਲਿਖਣ ਚਤੁਰਾਈ ਦੁਆਰਾ ਹਰੇਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਤਪਨ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਲਗ ਹੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਮੌਲਿਕ ਕਿਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਸ਼ੋਰ, ਬ੍ਰਹਮਣ ਤੇ ਗਿੱਦੜ' ਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਫ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਭਾਰਤੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਅਰ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ 'ਚੋਂ

ਸੁੰਸ਼ਨ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਟੀਲ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਰੋਚਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ 'ਬੋਮਪਸ' ਅਤੇ 'ਮਿਲਜ਼' ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਸਾਫ ਸੁਥਰਾ, ਸਰਲ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਜੋਗ; ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਲੱਗਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਇਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ Folk Tales of Mahakaushel ਪੁਸਤਕ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਵੇਂ ਹੱਥ 'ਚ ਲਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਬੈਠਾ ਹੋਵਾਂ। ਬਾਹਰ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ, ਇਕ ਵੀ ਅਲੰਕਾਰ, ਇਕ ਵੀ ਭਾਵ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਆਉਨ ਦਿਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਹਰੇਕ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵਰਗਵਾਰ, ਪਰਖ ਕਰ ਕੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖ ਲੀਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪਿਡ ਅਤੇ ਫਿਰਕੇ (Tribe) ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਉਸ ਫਿਰਕੇ ਦੀ ਹੀ ਮੰਨ ਲੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਫਿਰਕੇ ਦਾ ਹਰ ਆਦਮੀ ਉਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖਾਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਹੀ ਦੌਲਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਇਕੋ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿਚ ਹੀ ਮੈਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਖ ਵਖ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਕਤਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਕਾਂਟ ਛਾਂਟ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਜਿਤਨਾ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪੇਂਜਰ ਦੇ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਸਾਗਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਹੈ। ਕਥਾ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਪੇਂਜਰ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਹਾਰਾ ਭਾਰਤੀ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਜੋ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਚਿਰਕਾਲ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਰਿਣੀ ਰਹਾਂਗੇ। ਫੇਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਾਲਿਸ ਬਲਮਫੀਲਡ, ਨਾਰਮਨ ਬ੍ਰਾਉਨ, ਰੁਥਨਾਰਟਨ, ਐਮ ਬੀ. ਐਮੇਨਿਊ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਅਮ੍ਰੀਕੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਨਨ ਜੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਇਕ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਂ ਰਾਹ ਕਢੀ ਹੈ, ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਅਜੇਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਜੋ ਹੁਣ ਤੀਕਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਟਕਲ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਟੁਰ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਧ ਅਤੇ ਨਮਬੱਧ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਬਲਮਫੀਲਡ ਨੇ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਇਕ ਬ੍ਰਹਤ-ਕੋਸ਼ (ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ) ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਅਤੇ ਜੰਗ ਛਿੜਨ ਨਾਲ ਇਹ ਸੁਭ ਕੰਮ ਭਾਵੇਂ ਖਟਾਈ 'ਚ ਪੈ ਗਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਜੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੰਮ ਅਵੱਸ਼ ਪੂਰਾ ਹੋਵੇਗਾ।

(ਡਾਕਟਰ ਵੈਰੀਅਰ ਐਲਵਿਨ ਦੇ ਲੇਖ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ)

ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਗਮਨ ਸਾਹਿਤਯ ਚਿੰਤਨ

ਕ੍ਰਿਤ : ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਐਮ. ਏ.

‘ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤ, ਨਿਰਪਖਤਾ ਤੇ ਸੂਝ ਬੂਝ ਤੋਂ ਕਮ ਲਿਆ ਹੈ.,.....,ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਚਾਣਨਾ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਾਰਖੂ ਅਖੌਂ ਓਹਲੇ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਧੜਕਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ-ਜਨਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਤੋਂ ਵਖਰੀ ਰਾਇ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਤ੍ਰੈਰੰਗਾ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਮੁਖ ਚਿਤ੍ਰ-
ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਕੇ. ਸੀ. ਆਰੀਅਨ
ਸੁੰਦਰ ਛਪਾਈ-ਕੀਮਤ ੩.੨੫

ਮਿਲਣ ਦਾ ਪਤਾ: -

ਨਵ ਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਦਿੱਲੀ

ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਮਹਿੰਦਰਾ ਆਰਟ ਪ੍ਰੈਸ,
ਕਚਹਿਰੀ ਰੋਡ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਛਾਪ ਕੇ ਦਫ਼ਤਰ ‘ਆਲੋਚਨਾ’ ਪਪਪ ਐਲ.
ਮਾਡਲ ਟਾਉਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ।

ਆਲੋਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ

੧. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਨੂੰ ਜੂਨ, ੫੮ ਤੋਂ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਪਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮੀ-ਜਨ ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਲਇਆ ਕਰਨ।
੨. ਚੰਦਾ :- 'ਆਲੋਚਨਾ' ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਚੰਦਾ ਇਕ ਪਰਚੇ ਲਈ ਪੰਜਾਹ ਨਵੇਂ ਪੈਸੇ (ਫ਼ਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ੭੫ ਨ: ਪੈ:) ਤੇ ਸਾਲ ਲਈ ਪੰਜ ਰੁਪਏ (ਫ਼ਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਅੱਠ ਰੁਪਏ) ਪੇਸ਼ਗੀ ਆਉਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵੀ. ਪੀ. ਪੀ. ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ।
੩. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਖੋਜ ਤੇ ਪੜਚੋਲ ਦੇ ਲੇਖ ਹੀ ਛਾਪੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰੀਵੀਊ।
੪. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿਚ ਛਪੇ ਹਰ ਲੇਖ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ੧੦) ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸ਼ਬਦ (ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ੩੦ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਲੇਖ) ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਕਾਪੀਆਂ ਵੀ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
੫. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਕ ਦੇ ਛਪਣ ਤੋਂ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਅੰਕ ਲਈ ਲੇਖ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।
੬. ਨਾ-ਪਰਵਾਨ ਹੋਇਆ ਲੇਖ ਮੰਗਣ ਤੇ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
੭. ਹਰ ਲੇਖ ਸਾਫ਼, ਸੁੱਧ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਦ-ਜੋੜ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਣਤ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
੮. ਏਜੰਸੀ ਪਰਚੂਨ ਨਿਰਖ ਤੇ ੩੩% ਕਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਜੰਟ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਪਰਚਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਉਤਨਿਆਂ ਪਰਚਿਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਪੇਸ਼ਗੀ ਭੇਜਣ। ਦਸ ਪਰਚਿਆਂ ਤੋਂ ਘਟ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ੨੫% ਹੈ।
੯. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਵੀ ਦਿਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਖ ਲਿਖਾ ਪੜ੍ਹੀ ਕਰਕੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।